Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

ШЫН

№ 23 (15243) ◆ 1994 чылдың февраль 4, пятница ◆ Солунга ат салган шагы 21.15. → Садар өртээ 50 рубль.

ЧАҢГЫС ХҮННҮҢ АЯН-ЧОРУУ

МОСКВА. РФ-тиң Президентизи Борис Ельцин дүүн эртен Тбилисиде чаңгыс хүннүң аян-чоруун кылып чеде бергеш, Россия-биле Грузияның аразынга найырал, чаагай кожа-хелбээ догуннаашкын болгаш кады ажылдажылга дугайында дугуржулгага ат салган. РосИТА-СЧТА-ның корреспондентизиниң айтырыынга харыылаалаш, Президент: «Хамыктың мурнунда бистер Грузияда хан төктүүшкүнүн соксадырын оралдажып турарывыс — бистиң кол сорулгавыс-тыр» — деп чугаалаан.

(РосИТА-СЧТА-ның корр.).

Кыштаглаашкын күженишкинни негээр

НЕГЕЛДЕЛИГ, АЖЫК ЧУГАА

Барыын-Хемчик кожуун чагыргазының даргазы Д. К. Хомушку кожуунда мал кыштаглаашкынының байдалы-биле таныжар дээш хойжу коданнарга, сүт-бараан фермаларынга барып, ниити байдалды билип алгаш, ассоциациялар, суму чагыргазының кооперативтер даргалары, мал ажылының тускай эртемниглери-биле январь 24-те ажык чугааны кылган.

Баштай ол кожуунда мал кыштаглаашкынының чоруун турарын, коданнарда байдалды тодаргай чугаалаан. Кожуун чагыргазының даргазының коданнарны кезип чорааш эскергени болза, хар улуг дүшкен Аянгаты, Бижиктиг-Хая, Эрги-Барлык девискээрлеринде шээр малдың байдалы элээн берге болуп турар. Хойнүн даваннары тастаан, мал чеми төнүп турары-биле күш-шыдалы кошкак хойну тургузу азыралче киирбейн турар, коданнарда дус чок.

Ылаңгыя 1993 чылда төрээн хураганнарже кошкак кичээнгей салып турар, оларны тургузу азыралче киирбээн. Кадарчылар үр үеде акша-шалын албаан, чамдык кадарчыларда мунар аът чок, чадаг хой кадарып турар. Кооперативтер даргалары, мал ажылының специалистери малчын коданнарга ховар барып турар. Берге байдал Барлык ховузунда чурттап олурар кадарчыларда база тургустунган. Мында хар улуг, оът чок болуп турар. Шекпээрде, Бижиктиг-Хаяда, Эрги-Барлыкта малга бээр сигени төнүп турар, ол хиреде немелде мал чемин тып алыр талазы-биле дугуржулга кылбаан.

Кожуунның сүт-бараан фермаларында байдал база берге. Бо бүгүден чогуур түннелдерни үндүрер, немелде хемчегларни алыр деп кожуун чагыргазының даргазы түннээн. Оон соонда суму чагыргаларының болгаш ассоциация даргаларының кыштаглаашкын талазыбиле ап чорудуп турар хемчеглериниң дугайында оларның кыска дыннадыгларын дыннаан.

Хөнделен, Дөн-Терезиндеө удуртукчуларның чугаазы-биле алырга, ында хар чуга, малдың кыштап турар байдалы эки болуп турар. Хөнделенде үгле 50 тонна хире сиген арткан, боданмааже хоржок. «Дөн-Терезин» бүдүрүлге кооперативтер каттыжыышкынының даргазы М. К. Оржакты чугаазы-биле алырга, ында амдаа 700 тонна сиген бар. Ону сулага орнап болурун, ол ышкаш силозу база барын чугаалады. Бо даргa-биле кым-даа дугуржуп, чугаа кылбаан.

«Бижиктиг-Хая» кооперативтер даргазы О. К. Куулар кыштың эртип турарын элээн дүвүрээзинниг байдал-биле чугаалады. Ноябрь айдан немелде хемчеглерни ап, малды чемгерип келген. Ынчалза-даа шээр мал өлүп турар. Кооперативте акша-төгерик чок, хөмүр-даш, дус, кывар-чаар материал айтырыы бергедээн. Өре-шире база көвүдээн. Малчыннарда сиген төнүп турар, фермада үгле 50 тонна сиген арткан, техника чедишпес.

Эрги-Барлык суур чагыргазының даргазы Владимир Севээнович Иргит мынча диди:

— Бистиң девискээривисте хар улуг, ынчангаш чамдык коданнарда хойнүн одарже баар оруун, одарын далбыйлап берип тур бис. Ийи хойжу бригаданы ассоциация даргазы-биле иелээн үлежип алган бис. Малчыннар дус чок бергедеп турган, ону чугаалашкаш, Дус-Дагже алды машина чоруткан бис. Ол машиналарның дөртү куруг келди. Малчыннарда суг сөөртүп үш машина чоруп турар. Эрткен чылгы төрээн хураганнарны тургузу азыралче киирген. Шолук-Ховуда, Шөлде кадарчыларның байдалы арай багай. Ынчалза-даа чаш мал төлүн менди ап тур бис, 1238 хураган бо чылын немешкен.

Бисте дээрбе ажылдап турар. Тарааны тырткаш, далганны кадарчыларга үлеп берип тур бис. Сиген күрлавыры эвээжеп тур, ону тыптынар бис.

Барлыктың удуртукчулары, Шекпээрнин специалистери кыштаглаашкын талазы-биле тодаргай чүве чугаалап чададылар. Шекпээрниң Суг-Кажаа СБФ-те бызааларның кажаазы доңган, мынчага кылдынмаан, сүт, саалдазы хөлчок кудулап турар, чарба чок, 40 тонна сиген арткан.

Кожуунның көдээ ажыл-агый эргелелиниң начальниги Ч. Х. Дожулаа чүве чугаалааш, «Барлык» кооператив каттыжышкынының Адыр-Мажалык сүт-бараан фермазында берге байдалды чугаалады. Инектер хөлчок арыпкан, өлүр чыгыы, мал чеми чок. «Аянгаты» совхозта саванны чылгызы чип турар, «Дөн-Терезинде» сиген, силос бар, оон эккеп чемгербейн турар. Ассоциация, кооператив даргалары Дарый-оол Саая, Мөнгүн-оол Монгуш суурда фермаже сагыш салбаан, хемчег албайн келген.

КЫШТАГЛААШКЫННЫҢ ЧЕДИИШКИННИГ ЭРТТИРЕРИ-БИЛЕ ДАРЫЙ НЕМЕЛДЕ ХЕМЧЕГЛЕРНИ АЛЫР. Ажыл-агыйларда мал азыравайн турар кооперативтерде бар сигенни шуптузун садып алыр, кооперативтер аразында бар мал чемин орнап, солчүр аргазын дарый көөр, эрткен чылгы хураганнарны болгаш арып-баксыраан малды тургузу азыралче киирер. Кодан бүрүзүн шынгыы контрольга алыр. Артык техника чарыгдалдарын үндүрбес, шанактыг аътты ажыглаар дээн ышкаш хемчеглер алырын кожуун чагыргазының даргазы бо бүгүну түннеп турган чугаалады.

Бо бүгү негелделиг, ажык чугаадан кандыг түннел үндүргенин оон көре бээр бис.

Хоюг-оол МОНГУШ.
Барыын-Хемчик кожуун.

РАЙОНДАН МЕДЭЭЛЕР

Улуг-Хем

ПЛАН ЁЗУГААР

Улуг-Хем кожуунну суму болгаш арбан чагыргаларының даргалары Шагаан-Арыгга ийи хүн өөренген.

План ёзугаар өөредилге солун болгаш ажыктыг болганнүнел кичээлге дыңнакчылар эки, ажыктыг деп демдеглээн. Кожуун чагыргазының организастыг ажылдар килдизиниң эргелекчизи Н. А.-К. Чаш-оол дыңнакчыларның өөренген темаларга дужааган зачеттарының демдектерин адап бергени кижилерниң харыысалгазын улам улгаттырган. Арыг-Үзүү суму чагыргазының даргазы К. С. Оржак, Арыг-Бажыңдан О. Донгак, Эйлиг-Хемден К. Т. Дакыр-оол херек эргелелинге, чер реформазының айтырыгларынга болгаш саң-хөөге быжыг билиглиин көргүскен.

Кожуун чагыргазының саңхөө килдизиниң эргелекчизи Л. С.-К. Анай-оол, чер реформазының даргазы Л. М. Седен солун, ажыктыг лекцияларны чагырга даргаларынга номчаан. Семинар-өөредилге төнген соонда, кожуун чагыргазының даргазы К. Т. Күүлар, Тыва Республиканың Иштики херектер яамызының сайыдының оралакчызы Ш. М. Шойжун, кожуунның иштики херектер килдизиниң начальниги-ниң оралакчызы О. Салчак чагырыкчыларның салган айтырыгларынга тодаргай харыыларны бергеннер.

АЖЫЛ ЧОКТАР ТУРБАС

Кожуун чагыргазының харыысалгалыг ажылдакчылары суурда социал камгалал айтырыгларынга боттуг дуза чедирери-биле он дөрт кижи Хайыракан чагырга черинiң активи-биле бажың бүрүзүнче кирип, чон-биле чугаалашкан.

Суурда бора бүдүн чурттап, картофель болгаш өске-даа ашъ-чемге хереглээр күрлавырлар-биле хандырылгазы багай өг-бүлелерни чуттуг-хирлиг бажың-балгатты, ажытөлүн шын эвес кижизидип турарларны, ажыл чоктарны тодарадып, ындыг кижилер-биле ажыл чорударын, дузалаарын чагырга чери хынаалдага алган.

Т. Кечил-оол аттыг совхозтун дирекциязы болдунар дузаны көргүзерин база шиитпирлээн. Чоннүн социал камгалалынче, не-чаштың айтырыгларынче доктаамал кичээнгей салыры-биле херээжен чон хуралдааш, чөвүлел тургускаш, даргазынга В. Д. Аракчааны сонгүп алган.

Биче-оол МОНГУЛ-ООЛ.

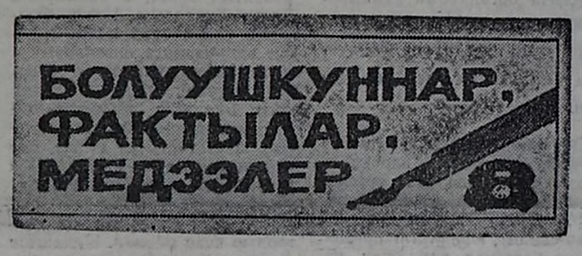

БАШТАЙГЫ ШЕНЕЛДЕ РЕЙС

Республиканың чурттакчы чонун ынай-бээр аргыштырарынга төлевирниң улгатканы-биле коммерция угланыышкынныг бичежек хуу автобустарнын тыптып келгени-биле Кызылдың пассажирлер АТБ-зиниң хөреңгизинче акша-төгерик киирип алыры бергедеп турар.

Ынчалза-даа ону ажып эртери-биле АТБ-ниң удуртулгазы чамдык хемчеглерни ап эгелээн. Оон бирээзи — Каа-Хем кожуун чагыргазының дилээн езугаар Кызылдан Сарыг-Сеп суурга долганып чедер чаа рейсти эткен среда хүнүнде ажытканы болур. **Кызыл — Балгазын — Владимировка — Ильинка — Бүрен-Бай-Хаак — Даниловка — Сарыг-Сеп** аразының ол чаа маршруду-биле бичежек автобустар чоруур. Ол автобус Сарыг-Сепке четкеш, ол-ла маршруду-биле дедир Кызылга чедип келир.

Чаа рейсти ынчаар ажытканы Сарыг-Септиң ындында турар суурларның чурттакчыларынга кончуг таарымчалыг апаар-дыр. Ындыг-даа болза, пассажирлерниң орта үзүктел чок аргыжылгалыг болуру ажыктыг. Бир эвес оларның саны хүннүң-не эвээш болур болза, орулга кииртинмейн баар, техниканың эленчизинге, кывар-чаар материалдарның арааа черге хой чарыгдалы үнер апаар. Шак ындыг түннелдиг апаар болза, ол рейсти сөксадып каап болурун баштайгы рейсти Сарыг-Сепче ажытканы пассажирлер АТБ-зиниң чолаачызы Вадим Танов сагындырып чораан. Автобуска чораан чорумалдар оон ол бодалы-биле каттышкан.

(Бистиң корр.).

ТАЛАНТЫЛАР ШИЛИТТИНЕР

Бо чылдың март 23-25 хүннеринде аныяк чогаалчыларның семинары болуп эртер. Аңаа хамаарыштыр бистиң корреспондентивис Тыва Республиканың Чогаалчылар эвилелиниң баштаар чери-биле харылзашкан. Оон билип алган үүлүвүстү номчукчуларга таныштыраалы.

Чүнүн-даа мурнунда, бо берге үеде биске материалдыг дуза көргүскен черлерни чарлаксаан ийик бис. Олар болза, Аныяктар херектериниң талазы-биле болгаш Культура, кино, туризм яамылары-дыр. Бо ийи яамы кожууннардан чалаткан аалчыларның сургакчылаашкын чарыгдалдарын болгаш ол хүннерде болур, ам чаңчыл болдурганывыс «Уран сөстүң мөөрейиниң» тиилекчилерингe шаңналдарны бээр деп турары кончуг өөрүнчүг.

Аңаа чедир колдуунда ийи ай чыгыы үе бар-даа болза, чогаалдарын сайгартыр ужурлуг, чалаткан эштерге белеткел кыска дээрзин сагындырып каалы. Кожуун бүрүзүнден үжен хар чедир назылыг шулукчу ийикпе дөртен хар чедир назылыг прозачы, драматург, критикти чалаар. Чечен чогаал каттыжыышкынна-ры доктаамал ажылдап турар кожууннардан харындаа ийи чедир киржикчини чалаарын чоокта чаа болган баштаар чер хуралынга шиитпирлээн. Кожууннарда чечен чогаал каттыжыышкыннарының удуртукчулары маңаа киржип болур. Үүгле оларның чарыгдалдарын тус черлерде чагырга, культура органнары харыылаарын диледивис.

Чамдык кожууннарда номнары чырыкче үнмээн, ындыг-даа болза чогаалдары номчукэуларга нептеренгей апарган авторлар база бар. Оларның чамдыктары Чогаалчылар эвилелиниң баштаар чери-биле харылзаа тутпайн турар. Оон ыңай оларның чогаалдарынга профессионал сайгарылга база кылбаан. Чогум ындыг авторларның хар-назыны доктаатканы чурумдан ажадаа берген болза, семинарга киириштирер. Сайгарылганы бөлүктеп тургузар болганда, аңаа киржир ужурлуг авторларның чогаалдарын болгаш оларның дугайында долу тайылбырлыг бижикти эвилелче чорударын дилээр-дир бис.

Чогаадыкчы семинарга киржип, профессионал чогаалчылар, критиктерден сүме алыры дээрге-ле, аныяк авторларга улуг дуза.

Үе берге-даа болза, чогаал бижииринге төрүмелинден, салым-чаяанныг кижилерни эрте дээре илередир сорулгалыг бис. Деткикчилерниң ачызы-биле бо чылын ындыг хемчегни алыр бис. Бо ажыл болза, анаа-ла ажыл кылганының ужур эрээн көргүзүү эвес, талантыларны шилип тыварының бүзүрелдиг аргазы-дыр.

Бисте бижип турарларның болгаш периодиктиг парлалгага чогаалдары үнүп турарларның саны чоокку чылдарда дыка көвүдээн. Чырыкче үнүп турар чогаалдарның аразында тыва уран чогаалдың моон соңгааргы хөгжүлдезинге кедергей дээштиг үлүүн киирип болур аныяктарны номчукчулар адай берген. Оларга дуза кадары дыка негеттинип келген. Ынчангаш бистиң бо ажылывыс ёзулуг талантыларны шилиир.

Аныяк чогаалчыларның семинары болуп турар хүннерде «Уран сөстүң мөөрейи» болурун база сагындырып каалыңар. Ону бир дугаарында эрткен чылын март ортан үезинде чоруттувус. Ам бо солун кежээ бо айның сөөлгү неделязында болуру ол.

Аныяк чогаалчыларның семинарынга киржир ужурлуг чамдык авторларның хөй кезии Кызыл хоорайда. Олар боттарының ажылдарын эвилелге баш удур эккеп, аңаа киржирибиле арга-сүмени баш удур алыры күзенчиг. Үүге дизе семинарның хуусаазы кыска, сайгарар чогаалдар саны хөй.

(Бистиң корр.).

Ак-Довурак хоорайның административ-девискээр эрге байдалын өскертир дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ДЭЭДИ ХУРАЛЫНЫҢ ДОКТААЛЫ

Тыва Республиканың Дээди Хуралының **доктаадыры болза:**

1. Ак-Довурак хоорайны Барыын-Хемчик кожуунну чагыргазындан тускайлап үндүрер.

Ак-Довурак хоорайны республика чагыргалыг (Тыва Республика) хоорай эрге байдалын тыпсыр.

2. Ак-Довурак хоорайга республика чагыргалыг хоорай эрге байдалын тывыскаы-биле холбашкан организастыг, экономиктиг болгаш саң-хөө айтырыгларының талазы-биле хемчеглерни 1994 чылдың февраль 15-ке чедир боттандырарын Тыва Республиканың Чазаанга дагзыр. Ол хемчеглерни Барыын-Хемчик кожууннуң амы бар эргелеп башкарылга органнарының аппарадының доктааткан санын болгаш оларны тударының чарыдалдарын өстүрбейн боттандырар.

3. Россия Федерациязының республика бюджединде яамылар, ведомстволар Ак-Довурак хоорайга боттарының албаннарын хевирлеп тургузарын боттандырар болгаш Ак-Довурак хоорайның чагыргазынга тургустунар килдистерниң, комитеттерниң, эргелелердиниң штаттыг ажылдакчыларын база акшаландырыышкынын дамчыдарын хандырар.

4. Бо доктаалды Россия Федерациязының Федералдыг Хуралынга бадыладыры-биле киирер.

Тыва Республиканың Дээди Хуралының Даргазы К. БИЧЕЛДЕЙ.

Кызыл хоорай.
1994 чылдың январь 26, № 13.

КОНДИТЕР ЦЕГИ, ООҢ КЫЛЫГЛАРЫ

Тываның хереглекчилер кооперациязы көдээ черлерде чурттап, ажылдап чоруур кижилерни аъш-чем болгаш үлетпүр бараннары-биле хандырар дээш болдунар-ла аргаларны ап турар.

Республиканың кожууннар болгаш совхозтар төптеринде 52 пекарня, 77 кондитер кылыглары бүдүрер биче цех ажылдап, чонга боттарының продукциязын садып турарлар. Маңаа барымдаа кылдыр кондитер кылыглары бүдүрер чаңгыс цехтиң ажылы-биле таныштырар сорулга салдывыс. Ол дээрге Кызыл кожууннуң хереглекчилер ниитилелиниң кондитер кылыглары бүдүрүп турар цеги-дир. Мону баштай көрген кижи цех эвес, бүдүн кондитер фабриказы деп бодай бээр.

Бо чаа төлевилел-биле тудуп кылган бүдүрүлге болур. Цех янзы-бүрү хевирниң далганындан бүдүрген кондитер кылыгларын болбаазырадып кылыр онзагай, автоматикалыг байдалга ажылдаар дериг-херекселдер-биле ол чепсеглеттинген. Цех ам чаа-ла үш чылдың нүүрүнде ажылдап турар. Бо үениң дургузунда ооң специалистери янзы-бүрү хевирниң пряниктерин, печеньелерин кылырының технологиязын шингээдип алган. Оларга «Подмосковные», «Покровские», «Северные», «Шоколадные», «Лимонные» деп пряниктер хамааржыр. Оон аңгыда печенье, баранкаларны база бүдүрүп турар.

Бо цех моон-даа хөй продукцияны бүдүрүп үндүрер аргазы бар. Ооң ажылдаар күчүзү оон-даа улуг. Чоннуң, садыг организацияларының хереглелиниң аайы-биле ол үүгле өйлеп ажылдап турар.

Ындыг болгандан бо цехте үүгле 5 кондитер-мастерлер чаңгыс ээлчегде ажылдап турар. Бригадири Светлана Монгуш янзы-бүрү хевирниң пряниктериниң нарын технологиязын ажы билир мастер, технолог-кондитер. Моон мурнунда Кызылдың хлеб заводунуң кондитер цегинге ажылдап чораан бедик мергежилдиг ийи аныяк кыс Валентина Оржак, Елена Ховалыг цехтиң кол өзек мастерлери. Мында аныяк кыстар Анна Хомушку биле Чодураа Оржак дуржулгалыг технолог-кондитерлериң ачызында бо бүдүрүлгениң нарын технологиязын шингээдип алганнар.

Какпак САТ.

«КАЗАХ ШЫНААЗЫ»

(РосИТА-СЧТА-ның корреспондентизи Алексей ЕРОВЧЕНКОВ). «Коргунчуг тулчуушкуннуң соонда балыглаткан маадыр Пехлеван бодунуң амы-тыны-биле, аңаа тиилеттирбес деп ат-алдарны берген бези-биле чарлыр дей берген.

Ынчалза-даа ооң бези бодунуң «дириг суу-биле» эмнепдомнапкаш, ээзин өлүмнүң холундан чайладып ап шыдаптар боор деп идегелин Пехлеван маадыр оскунмаан. Кажан ол миннип келгеш, караан көруп келирге, ынак кызы Гюзель маадырга хымыс ижиртип турган». Түрк улустуң эрте-бурунгу бо тоолчургу чугаазында үндезиниг утка бар. Үүгe дээрге улус чүс-чүс чылдар дургузунда бе хымызын кижини доруктуруп естүрер, кадыкшылын быжыктырар, бедик шынарлыг не суду-биле дөмейлеп, деннеп келген. Ортаакы Азияда бе хымызы хүүлгаазын эм шынарлыг суксун боон артып калган. Мурнунда турган ССРЭ-ниң түрк уксаалыг улустары-биле төөгүлүг харылзааны катап туда берген бо үеде Түрциятa хымыс дугайын база катап сагындырып келген.

Түрциянын мурнуу чүгүнде турар бүгү делегейге сураглыг курорт-хоорай Измирден сес-ле километр черде эрткен чылын «Казах шынаазы» деп ферма ажыттынган. «Кедергей улуг айыран чараш, чиңгир өөнүг майгынөг иштинге кире бээрге, ында түркмен, афган хевистерни чадып каан, ону кижи ырактан-на танып каар» деп Стамбулдуң «Терджоман» солуну бижээн. Өгнүң ээзи Ширзат Догру ээлдек, хүндүлеечел чаңныг, түрк ёзу-чаңчылдар ёзугаар өөнүң дап-даа өртүзүнга ийи будун баскактаныскаш, аянныы хөлчок олургулаар. Келген аалчыларны ол эптиг-ээлдек чугаа-сооду-биле уткуп хүлээп ап турар. Ылаңгыя даштыкы чурттардан келген кижилер майгын-өгнү, эм шынарлыг бе хымызын хөлчок сонуургап турарлар. Ширзат Догрунуң фермазында амдыызында үүгле 30 баш бе бар. А хымыс хереглээн, ону ижиксээн кижилерниң саны улам өзүп турар. Ынчангаш белерниң баш санын ол чүс чедир өстүрер деп турар.

Бе хымызының эм-дом болур шынарын, суксунга ижер чаагай амданын бир-ле дугаарында Ортаакы Азияда көжүп чоруур түрк бөлүктер эскерип билип кааннар. Ылаңгыя Казахстанда, Башкортостанда бе суду онза сурагжаан. Өкпе, бестер, ижин-шөйүнду аарыгларын, анемияны эмнээринге бе судун ажыглап турар. Хымыс — кижилерниң угаан-медерелин чырыдар, мага-бодун сергек-шоваа болдурар, назы-харын үзадыр бүянныг суксун деп түрктер эрте-бурунгудан бээр санап келгеннер.

Депутат чугаалап тур

ХООЙЛУГА ҮНДЕЗИЛЭЭШ, САЙГАРЫП КӨРЭЭЛИҢЕР

БО АЙТЫРЫГНЫ ЧОННУҢ САНАЛ-ОНАЛЫН АЛЫР ДЭЭШ КӨДҮРДҮМ

1993 чылдың декабрь 12-де Россия Федерациязының Федералдыг Хуралынга сонгулдалар-биле чергелештир бистиң Тыва Республиканың чаа Конституциязын ёзугаар республиканың хоойлу болгаш төлээлекчи органы болур Дээди Хуралдын (парламент) депутаттарының сонгулдаларын эрттирген. Түннелинде 32 депутатты сонгуп алган бис. Ук сонгулдаларны мажориторлуг (бадылаашкынның хөй кезиин алганы, хүлээп көөру — ред.) система-биле демократчы ёзуби-ле эрттиргени өөрүнчүг болгаш мээн бодум хүүмда ам-на ёзулуг профессионалдыг бедик деннелдиг Дээди Хурал тургустунар боор, оон ажылы эрги тоталитарлыг, хамык чүвени холга алыксаар, күүсекчи органнар-биле ниити дылды тып, оларнын ажыл-агыйынга киришпейн, кады демниг, чоннуң социал экономиктиг байдалын көдүрер сорулгаже күштү салып ажылдаар деп бодап турган мен. Ынчангаш Москва хоорайга хамааты хүлээлгемни, чоннуң, Президентиниң, Чазактың бүзүрелин оскүнмас дээш ажылдап чытсымза-даа эш-өөрүм Дээди Хуралдың депутадынга кандидат кылдыр депшидерге, аңаа өйталавайн чөпшээрелим берген мен. Депутат апаргаш-даа экономиктиг, политиктиг реформаны бурунгаарладырынга Дээди Хурал улуг идигни бээр боор деп идегелдиг турган мен.

Мээн бүгү-ле идегелим, күзелим боттанмас хире апарган. Ынчангаш бо чылдың январь 18-те «Тувинская правда» солунга бодумнуң бодалдарымны бижээним ол. Мээн ол бодалдарым ам керек кырында боттаныр деп барганын чон эскерип каан боор.

Бир дугаар чөрүлдээ Дээди Хуралдың январь 6-да удуртукчуларны сонгуп алганывыс хүнде-ле Дээди Хуралдың Даргазының оралакчызы Михаил Сергеевич Козловтун удуртулгазы-биле Президентинин болгаш Чазактың ажыл-агый айтырыгларын шиитпирлээр эргелерин кызыгаарлаар сорулгабиле Дээди Хуралдың саңхөө, ажыл-агый дугайында статузунун дугайында доктаалды хүлээп алганы болган. Ол доктаалда Дээди Хурал аңгы бюджет хандырылгалыг, бодунун эргезинде, ажыглалында бажың-балгат, автотранспорт болгаш материал-техниктиг баазалыг болгаш ол-ла эт-хөренгинин талазы-биле мурнуку Дээди Советтиң салгакчызы болур деп айыткан. Ажылагый, саң-хөө хандырылгазының талазы-биле Дээди Хуралдын органнарының дугайында сүмелерни ажылдап кылыры-биле тускай комиссияны М. С. Козловтун удуртулгазыбиле тургускан. Ук комиссия Дээди Хуралдың аппарадының санының, ажылдакчыларының болгаш доктаамал ажылдаар депутаттарның шалының, комитет даргаларының алыр шалының доктаадып, тускай сметаны тургускан. Доктаалдың 3-кү үүлүнде Тыва Республиканың Чазаанга Дээди Хуралды саң-хөө болгаш ажыл-агый (материал-техника) талазы-биле хандырылгазының чурумунун дугайында саналды киирерин дааскан.

Бо доктаалды үндүрерде Тыва Республиканын Конституциязының 8, 62, 63 болгаш 64 үүлдерин удуртулга болдурганы доктаалдан көстүп турар. Бир эвес Конституцияның ол үүлдерин алгаш көөр болза, ажыл-агый, саң-хөө дугайында чаңгыс сөс-даа ында чок болгай. 8 дугаар үүлде үүгле хоойлу, күүсекчи, суд органнарын ылгаан деп каан, 62-ги үүлде Дээди Хурал (парламент) Тыва Республиканың төлээлекчи болгаш хоойлу органы болур деп каан. 63-кү болгаш 64-кү үүлде ажылагый болгаш Дээди Хуралдың материал-техниктиг хандырылгазының дугайында чүүдаа көрбейн турар, а харындаа 64-кү үүлде сонгулда сөөлүнде Дээди Хурал 30 хонук иштинде чыгларын бижип каан. Ынчангаш Дээди Хуралдың саң-хөө, тускай ажылагыйлыг болурун бадыткаарыбиле үстүнде Конституция үүлдерин удуртулга болдурганы канчап-даа таарышпас болгаш дурумге дүүшпейн турар-дыр.

Ындыг турбуже, бөлүк депутаттар боттарының бадылап алган доктаалында частырыгларны эскерип, анализтевейн-даа, Президентиге удурланып, Конституция үүлдерин Президент шын эвес удуртулга болдуруп турар деп соора тайылбырлап тургаш, Чазактың чаңгыс аай ажыл-агый эргелелин тургузар дугайында доктаалын солуур кылдыр бадыладып алды. Солувас дээр дугайында үүгле ийи депутат оон иштинде мен удур бадылаан мен.

ДЭЭДИ ХУРАЛДЫҢ бо үстүнде сайгарып турарывыс доктаалында бирги пункт-биле чөпшээрешпес мен. Аңаа удур бодумнуң бодалымны сессияга илереткен мен. Чүл дээрге Тыва Республиканың Конституциязының 14-кү үүлүн ёзугаар алырга, күүсекчи-даа, хоойлу-даа, төлээлекчи-даа органнар күрүне өнчү-хөренгизиниң ээлери болбас, үүгле күрүненин чогуур хоойлу нормазын ёзугаар түр эдилекчизи, ажыглакчызы болур. Күрүненин мурнундан өнчү-хөренгиниң ээзи, төлээлекчизи Күрүне өнчү-хөренгизиниң талазы-биле күрүне комитеди болур. Ындыг турбуже М. С. Козловтун тайылбырын барымдаалааш, депутаттарның орта билбейн барганнары харааданчыг болду. База бир чөпшээрешпес үүлүм мындыг. Үстүнде адаанывыс Дээди Советтиң доктаалында Дээди Хурал мурнунда дужүп калган Дээди Советтин өнчү-хөренгизиниң (кол өнчү)

(Төнчүзү 2-ги арында).

Шын-дыр харын, бисти продукцияны хөйнү бүдүрүп, сайгарып, ажылдап, чурттазын дээш рыноктуң механизмин ынчаар тургускан, аңаа удур эвес бис. Ынчалзажок ол негелделерге белен эвес киргенивис, колхоз, совхозтарның күрүнеден чээли алырынга таарымчалыг байдалды тургуспаанындан, оларның ажылдап алганы артыкшылдыг орулгазы чүгле банк хуузун дуглаарынга өйлежип турар болгаш ажыл-ишчилериң амыдырап чурттаарынга бергелерни таварыштырып келген, чединмес кижилериң саны көвүдеп эгелээни берге байдал болуп турар.

Амгы үеде чүгле «Сүт-Хөл» совхоз эвес, республиканың өске-даа ажыл-агыйлары кризистиг байдалга таваржып турар. Ажыл-агый удуртукчуларының, тускай эртемниглериң болгаш ажылчыннарның ол талазы-биле айтырыгларны парлалгага көдүрүп, сагыш-сеткилинден бодалдарын илередип турары чүүлдүг.

Совхоз директорунга сөс

МУҢГАШТАЛЫЫШКЫНДАН ҮНЕРИНИҢ АРГАЗЫ ЧҮДЕЛ?

Рынок харылзаазын ёзугаар чурттап өөренир

Бодумнуң чурттап эткен күш-ажылчы базымнарымны көдээге эрттирип, ооң хөгжүлдези дээш сеткил-сагыжым-биле ажылдап чораан болгаш көдээ ажыл-агыйда бөгүнде тургустунуп келген байдалды сеткил-сагышка эң-не чоок кылдыр көрүп, берге бо байдалдан канчан уштунарыл, чоннуң амыдыралын кандыг арга-биле баксыратпазыл дээн айтырыглар удуртукчу кижиниң хүлээлгези болганда, аңаа тодаргай харыыны тып, ол талазы-биле оруктарны, аргаларны дилеп тып, ажылдап, амыдыраарынче үе албадап келген.

Бистиң республиканың көдээ ажыл-агыйының онзагай байдалдарын хандыр өөренип көрбейн, аңаа экономиктиг реформаны Россия Федерациязының Чазааның үстүнден бадыган айтыышкыны-биле бисте боттандырып эгелээни Тываның көдээ ажыл-агыйын ханы кризиске таварыштырган.

Тыва колдуунда мал ажылагыйлыг болгаш продукция будүрүлгези сезоннуг болганындан ажыл-агыйлар үениң берге байдалдарын чурттап эртер дээш, материалдыг эткөрөнгилерни садып алырынга шалын төлээри-биле банкыдан ап турганы кыска хуусаалыг чээлилерни дедир эгидер хуусаазы төнүп, ону ажыглаары дээш банк чүгле хуузун эвес, чээлини төлээр үези эрткени дээш миллион-миллион акшаларны төлеп эгелээн.

РЫНОК экономиказының негелдези — хөй продукцияны будүрүп, садып сайгарып ажылдаар болза-ла, орулгалыг чурттаар силер диген болгай. Ынчалза-даа үлетпүрде өртектерниң каш катап өскени көдээ ажыл-агыйда эвээш-биче-даа болза, сайгарган, продукцияның өртээниң күдүзу, ону хүлээп алгаш, болбаазыраткан продукция дээш үезинде төлеп берип чадап турарындан, ажыл-агыйларның агар санынче акша бөгүнде кирбейн турар. Ооң үржүүнде алган чээли дээш банк хуузу үезинде төлеттинмейн, айдан айже хөөлеп, ажыл-агыйлар өреге туттуруп эгелээн. Кижилерниң ажылдап каан шалыңын үезинде төлеп бээри болдунмайн турарындан, көдээде амыдырал берге байдалда келген.

Көдээ ажыл-агыйга банк хуузу чыл эгезинде 28 турган болза, ам ол 213 хуу четкен. Ынчалза-даа ол-ла бүгү боттанмайн баргылаар-дыр. Ынчангаш үүнү кылырын, кандыг айтырыгны кайда барып салып тургузарын бодап, шиитпирлей бээр-бис. Ол дээрге бистиң пат-ла чөгел төткенивистиң хечензи ышкажыл. Чүл дээрге аъш-чем болгаш идик-хеп бараанларының өртектерининң ай саңында оранчок өзүп турары-биле, а оон кадында ай-айы-биле акша-көпеек албайн баргылаары-биле амыдыралчы негелдени бо хүннерде кым-даа хостуг тургуза бээр эргелиг, ону ажылчын-даа, тараачын-даа, башкы-даа, эртемден-даа, эмчи-даа — кандыг-даа мергежилдиг кижилер салыр апаар. Бо бүгү, бирээде, холга акша түтпайн барганывыстың түннелинде тургустунуп турар. Шак ындыг негелдени Кызыл хоорайның школаларының башкылары, уруглар садтарының ажылдакчылары, ол черлерде ажылчын кижилер бо хүннерде Кызыл хоорай чагыргазының удуртукчуларының мурнунга тургускан. Олар — башкылар, уруглар садтарының кижизидикчилери январь 31-де ажылче үнмээн. Ол хүн школачылар өөренмээн бичии чаштар бажыңнарынга хүнзээн.

Чангыс хүннүң сагындырыглыг ажыл соксадыышкыны чүге болу бергенил? Мында колдуунда чангыс кол айтырыг бар. **Чүл ол?** Улам тодарады чугаалаарга мындыг: хоорайның чамдык школаларының башкылары уруглар садтарының коллективтери ноябрь айның шалының дыка озалдап алгылаан. А декабрь биле январь айларының мынчага чедир холга түтпаан. Мону, шынап-ла, кончуг берге байдал кылдыр көөр херек. Чүге дээрге чангыс бот кижи болза, ынча үе дургузунда-даа болза (бир эвес сарыылдыг кижи болза дээрим ол) ынчапмынчап чурттап чорүй-ла баар ыйнаан, а башкылар, уруглар садтарының ажылдакчылары, ында кижизидикчилер түс-түс өг-бүлелиг, ажыл-төлдүг болганда, ынча үеде бажыңына акша эккелбейн чүүнүн-биле аъш-чем садып чиирил, бажыында улузун чүүнүн-биле тоттур чемгерерил? Бо таварылгада орта дорт харыы бээри дыка берге болбайн канчаар. Ындыг-даа болза, орта кандыг-чүү-даа болза, бир огулуг харыны бээри албан-дыр. Чогум-на ону бодааш, ынчалган боор, ол хүн школалар болгаш уруглар садтарының коллективтеринин тургузуп алганы социал камгалал комитединиң организасчааны ужуражылганы мурнуу чарыында таваржыгаар школаның башкызы Л. Н. Табаева башкарып эрттирген. Ужуражылга эгелээри билек, Зоя Сат өске таланың негелделерининге харыыларны дораанна берип эгеледи. Кол айтырыглар аңаа баш удур-ла билдингир турган. Чүге дээрге комитеттин төлээлекчилери бо ужуражылга болуруунуң мурнунда-ла хоорай чагыргазының негелделериниң эн-не кол-колун чагаа-бижик-биле дыннаткан турган.

Ам ол айтырыг-харыыга кысказы-биле доктаап көрейн. Оон алыс утказын менээ комитеттин удуртукчуларының бирээзи В. Ф. Ковалев ужуражылганың мурнуу чарыында тараа дужүдүн алганнар. Ону «Тыва тараа продуктулары» төпчүдүлге черинге далганнадып, көдээ чонга чиик өртекке садып сайгарар дээрге ол организацияның директору Григорьев «бүдүрүлгенин күжү хүннүң негелдезинге безин күш четпейн турар» деп харыы-биле ажыл-агыйларның тараазының далганын бербейн турар. Ындыг болганда, ол далганны бо чаа чылдан эгелеп, улуг өртек-биле алыр апаарывыс чугаажок хевирлиг. Деннеп көрүнер даан, малчыннарга райполарның садып турар бир шоодай далганының өртээ 17—18 муң рубль чедип турар, а ажыл-агыйларның тараазын далганнап бээрге, ооң өртээ бир шоодайда 7 муң рубльден ашпас-тыр.

Ындында-ла чединмейн орган малчынга ындыг байдал деткимче болбас деп бе?

Республикада көдээ ажыл-агый продукциязын будүрүп турар бүгү ажыл-агыйларны берге байдалда таварышкан дивейн-дир мен. Чамдыктарында байдал эки башкарлып турар болгай. Кымнар тывынгыр, сагынгыр аргаларны дилеп, тып ажылдап турар болдур, ында байдал багай эвес деп болур. Чамдык ажыл-агыйлар чыл төнчүзүнде сан-хөө талазы-биле бергедээшкиннерге таварышкылаан деп билип турар мен. Чүгле банк чээлизи-биле чеже ажылдаар бис.

Колхоз, совхозтарны эде организастаарының талазы-биле РФ-тиң Чазааның 86 дугаарлыг доктаалынга үндезилеп, Тываның байдалынга дүүштүр кандыг орук-биле ажылдаза эки? Маңаа хамаарыштыр Тываның Көдээ ажыл-агый яамызындан, эртем-шинчилел ажылы кылып турар албан черлеринден тускай эртемниглерден дуза, арга-сүме херек апарган. Чүге дээрге чыл дургузунда чорудуп келгенивис эде организастаашкыннардан огулуг үү-даа үнмеди. Акционер нинтилелдер, кооперативтер, коллективтиг болгаш бичe будүрүлгелер дээш ажыл-агыйның кандыг хевирлерин ажыглавадывыс дээр, өскерилге чок-тур. Харын мырынай оларның саны көвүдээн, а продукция будүрүлгезинин болгаш оон саарылгазының хемчээли кудулаан-дыр.

Мурнунда бистиң ажылдап турганывыс ажыл-агый удуртулгазының болгаш будүрүлге харылзааларында эрги системаларывыс шимчедикчи күш боон артпышаан, а рыноктун чаа негелделеринге ол күш четпейн турар, өскерилгелерни негей бергени-даа ында. Бо хүннерде көдээ ажыл-агый продукциязының будүрүлгези сүттен өскези сезоннуг болганда, акша кайыын немежип киперил? Ынчангаш малчын кижиге ажылдаан шалыны ай санында канчап төлеттинерил? Бо рынок үезинде ол болдунмас чүүл-дүр. Ынчангаш ажылчыннарын шалынын бир янзылыг төлээринге чаа негелделер ажылдап кылыры чугула апарган.

Көдээ ажыл-агыйда будүрүлге харылзаалары садыг-сайгарылганың рынок механизминге таарыштыр тургустунмаанындан, ёзулуг бараанныг продукцияның сайгарылгазы сезоннуг болганындан ону будүреринге үндүрген чарыгдалдарны дуглаарының түр механизми рынок негелдезинге эде ажылдап кылдынмаан деп бодаар мен. Ынчангаш бо хүннерде ажыл-агыйның аңгы-аңгы хевирлери-биле ажылдап турар ажыл-агыйларда деңэргe тургустунмаанындан колхоз, совхозтарның экономиказын аар өртектер, чээлилер-биле доңгайтыр база берген. Бистиң шак мындыг янзылыг муңгашталыышкындан үнеривиске Тыва Республиканың Президентизининң, Чазааның, Көдээ ажыл-агый яамызының улуг деткимчези херек бооп турар. Чээлилерниң төлээр хуусаазын узадырының айтырыын дарый шиитпирлээри эргежок чугула. Бир эвес ол болдунмас чүве болза, эрте дээре чугаалап, тайылбырлааны-ла дээре.

Чүге дээрге ажыл-агыйларның бар курлавыр күчү-күжүн санап, болдуварла бүгү аргаларны ажыглап, дилеп тып тургаш, эде тургустунуп ажылдаары чугула апарг...

Бир эвес кыска хуусаалыг чээлилер узаттынып, банк хуузу чаңгыс аайланы бээр болза, бистиң бурунгаар хөгжүүрүвүске бүзүрел тургустунуп келир. Чээли алырынга ажыл-агый чорудулгазының кандыгдаа хевирлеринге деңэргeн эргени тургузары эргежок чугула. 1993 чылда узаткан чээлилерден ажыл-агыйлар чүгле кашла хуузун алган. Бир комбайнның өртээ 17 млн., тракторнуң 7 млн., автомашинаның 6 млн. рубль боор-дур, ону кыска хуусаалыг чээли-биле садып алыры берге. Ынчангаш техника, чемишчидилге садып алырынга узаткан хуусаалыг чээли херек.

Көдээ ажыл-агый продукциязын будүрүп сайгарганы дээш күрүнеден немелде төлевирни (дотация) төлээрде, чер-девискээрниң байдалын барымдаалаары чугула деп санап турар мен. Сүт-Хөлден тараадыг будүрүлгелер тургузар талазы-биле эң-не чыдып калган дизимзе, частырыг болбас боор. Ийи чыл иштинде сүт хүлээп алыр пункт тургузуп алыр дээш чадаштывыс. База-ла акша чогундан ара кагдынган ол тудуг ам шуут үрелип тур.

Чер реформазын улам ханыладырынга кол үүле көдээ ажыл-агыйның тускай эртемниглеринге онаажыры билдингир. Ындыг болганда, колхоз, совхозтарда эвээш акшашалында ажылдап турар специалистерге социал магадылалды тургузары чугула. Көжүп одарладыр мал ажылында малчыннарга дуза чедирериниң талазы-биле Тыва Республиканың Президентизининң Чарлыын деткип, үүлдүгзүүнүп турар бис. Эрткен чылын республика чергелиг төвүлел хуралга чер реформазын улам ханыладырының талазы-биле Президентининң Чарлыының төлевилелин база деткип, чогуур хемчеглерни хүлээп алган.

Ынчангаш Тыва Республиканың чаа парламентизи көдээ ажыл-агыйның хөгжүлдезинге эргежок чугула хоойлуларны ажылдап кылып, экономиканың кол адыры көдээ ажыл-агыйже улуг кичээнгейни углаар боор дээрзинге бүреп артым.

Иван МОҢГУШ.
«Сүт-Хөл» совхозтуң директору.

ХООЙЛУГА ҮНДЕЗИЛЭЭШ, САЙГАРЫП КӨРЭЭЛИҢЕР

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында).

салгакчызы болур деп айытканы шын эвес. Мурнунда дүшкен Дээди Советтиң Президиуму өнчү-хөренгиниң (бажыңбалгаттың, машина, транспорттуң) ээзи эвес, а түр ажыглакчызы болур. Ынчангаш ук өнчү күрүнеже кирген, ону кымга бээр-бербезин Күрүне өнчү-хөренгизининң комитеди шиитпирлээр ужурлуг. Бо база катап Чазактың 1994 чылдың январь 25-те үндүрген чаңгыс ажыл-агый эргелелин тургузар дугайында доктаалының шын, хоойлуга дүгжүп турарын бадыткап турар-дыр.

Ук доктаал Дээди Хуралдың январь 6-да доктаалының Чазакка берген даалгазының күүселдези бооп турары илдендир. Мен бодап көөрүмге, Дээди Хуралдың даргалары баштай Чазактың удуртукчуларыбиле бодамчалыг дүгүржүлганы кылгаш, ыыт-шимээн үндүрбейн, шиитпирлеп алыр турган-дыр.

Бо таварылгада Дээди Хурал Конституцияда көрдүнген Чазактың доктаал, шиитпирлерин (бир эвес хоойлуга удур болза) солуур азы түр соксадып болур деп эргелерин ажыглап, Чазак чери кандыг хоойлу үрээнин дорт илередип албайн, ук доктаалда көрдүнген чүүлдерни солааны-биле кым-даа чөпшээрешпес болур ужурлуг. Дээди Хурал күрүне өнчү-хөренгизин ооң ээзи болур күрүнеден холгаарлап алырын оралдажып турар ышкажыл.

Кажан төлээлекчи болгаш күүсекчи органнарны материал-техника талазы-биле хандырар чаңгыс ажыл-агый эргелелин тургускан таварылгада Күрүне өнчү-хөренгизининң комитединиң шиитпирин ёзугаар Дээди Хуралга бажын-балгаттыы, машина-техниканы чогуур юридиктиг документилерни барымдаалап, быжыглаан турар ужурлуг. Мында кандыг-даа багай чүве чок. Харын-даа республиканың төлээлекчи болгаш күүсекчи органнарын хандырарының талазы-биле чаа (реформаның) эде тургузуушкунның бир хевири деп бодаар мен.

Оон ынай чамдык депутаттар Дээди Хуралды карандаш, саазын-биле база чаа эргелел хандырар апаар дижип турдулар. Дээди Хурал тускай агар-санныг, юридиктиг организация болганда, янзы-бүрү чарыгдалдарны боду бюджетте көрүп каан чарыгдалдар ёзугаар боду хандыртынар апаары кымга-даа билдингир. База маргыжып турар үүлү болза, 1994 чылдың январь айның 8-те Тыва Республиканың Президентизининң үндүрген Чарлыының дугайында айтыыг. Депутаттарга болгаш өске-даа эрге-дужаалдыг кижилерге Президентининң Чарлыында депутаттарның айда алыр шалынының болгаш чаа Дээди Хуралдың аппарадының санының дугайында доктааткан нормалары таарымча чок болган, оон өкпелээшкин үүнүп келген.

Ук Чарлыкты номчуп көөрге, Президент акша-хөренгини санап көргеш, республиканың сан-хөө бюджединиң чедимче чогун өөренип көргеш, депутаттарның болгаш комитет даргаларының айда алыр шалының эрткен 1993 чылдың январь 28-те Чазак биле Дээди Советтиң Президиумунуң кады үндүрген доктаалында көрдүнген кол шалың хемчээли-биле тургузарын доктааткан. Ук доктаал ёзугаар депутаттарның кандыг-даа немелде чокка айда шалының 25 мунга, Дээди Хуралдың Даргазының оралакчызының Чазактың оралакчы даргазы-биле дөмей — 43 муңга, Дээди Хуралдың Даргазының Президентиден 10 хуу куду — 48 муңга доктааткан турган. Комитет даргаларының сайыттарның шалыңынга — 31 муңга деннеп каан турган. Ам Дээди Хуралдың М. С. Козлов баштаан комиссиянын тургускан сметазын сайгарып турувуста илерээни мындыг: Дээди Хурал Даргазының шалының Президент-биле, оралакчы даргазыныын оралакчы президент-биле деннеп каан болган. Кажан чамдык депутаттар, ооң иштинде бо одурулларның автору Президент биле Дээди Хуралдың Даргазының, ол ышкаш оралакчы президент биле Дээди Хуралдың Даргазының оралакчызының Конституция ёзугаар статузу сыр өске бооп турарын көдүрүп эккээрге, ол шалыннарны кудуладып, үстүнде айыткан доктаалга дүүштүр эде көрген. Ынчалза-даа комитет даргаларының шалының Чазактың оралакчы даргаларының шалыны-биле, а анаа депутаттарның шалының Чазактың төвүлел кежигүннери-биле деңэ кылдыр бадылап алдылар. Мен ол шалыннар-биле чөпшээрешпес болгаш шүүт бадылаваан мен. Чүге дээрге чүгеле өөнувусту, бөдүүн ажылчын кижилерни бодавас үлус бис. Оларның мурнунга эпчок эвес чүве бе? Ол ышкаш, күүсекчи органнарның Дээди Хуралдың комитет даргалары-биле деңшынарлыг килдис даргалары, кол специалистер шалыңывысты база ол деннелге көдүрүнер деп айтырыг көдүрзе канчаарыл? Ындыг негелде шын апаар боор деп бодаар мен.

Оон ынай мээң бодап турарым болза, бо таварылгада бюджетти канчаар тургузарындан хамааржыр. Республика бюджедиң санап тургузары Чазактың херээ, а бадылаары Дээди Хуралдыы. Чазак бюджетти санап тура кайы, кандыг эрге-чагырга органнарынга чарыгдалдар үндүрерин өөренип көргеш, бээр ужурлуг боор. Бир эвес бюджетте турар организация бүрүзү эмгежок штат тургузуп алгаш, ону тударынга ынча акша херек дээр болза, ону ыыт чок бадылап бээр, чөпшээрежиө эвес. Чазак чери санап тургаш, доктаадыр чүве ыйнаан. Ынчангаш Дээди Хуралдың штадының санын 71 кижиге доктаатканыбиле кижи чөпшээрежир арга чок. Ам бо хүнде Чазак биле Президентниң аппарадының каттышкан санын алырга 67 хире кижи бооп турар. Чазак чери-биле Дээди Хуралдың ажыл-чорудулгазын канчап деннээрил. Чазак черинiң кылыр ажылы эмин эрттир хөй, бүгү-ле социал-экономиктиг болгаш өске-даа айтыырлар Чазак болгаш Президентиге дүжүп турары кымга-даа билдингир. Ынчангаш Дээди Хуралга ындыг улуг аппараттың херээ чок деп бодаар мен. Амгы үеде Президентиниң болгаш Чазактың тус чер чагырга-лары болгаш кадрлар-биле ажылдаар эргелелде чүгле 6 кижи ажылдап турар, а Дээди Хуралдың организастыг килдизин 12 кижиден тургустунар кылдыр бадылаан.

Эмин эрттир штат улгаттырарынче хандыкшывас, ону эвээжедири чугула деп бодаар мен. Оон ынай сметада депутат дузалакчылыг болур, дузалакчы бүрүзүнге 70 муң рубльди айда төлээр деп турар. Мен бодаарымга, депутатка дузалакчының херээ чок. Мээң санааным-биле алырга, республикада ам 309 муң хире чурттакчы чон бар. Оларны 32 депутатка үлээрге бир депутатка 9 муң чартык хире кижи онаажыр, бир эвес сонгукчуларның саны-биле алыр болза 2 катап эвээш болур. Мындыг турда эгээртинмес улуг Россияның Федералдыг Хуралының депутаттарын өттүнген херээ чүл. Ол ышкаш, кабинеттерге хөй-хөй иштики-даштыкы, чазак телефоннары, телевизорлар тургускан херээ чүл? Орта кайы хире чарыгдал үнерил? Кажан, кайда даргалар кабинединде бичии-бичии телевизорлар салып алган турарыл? Россияның чазак даргаларында-даа ындыг чүве көрбээн мен. Вице-премьер Сергей Михайлович Шахрайның-даа кабинединде хөй дериг-херексел, каас-коя чүве чок чораан.

Бо-ла бүгү шын эвес чүүлдериниң үнүп кээп турар чылдагааны дараазында чүүлдерден хамааржыр: бистиң Конституциявыста Дээди Хуралга эмин эрттир хөй эргелерни бергининден мындыг чүве үнүп турары ол. Ынчангаш Дээди Хурал чүгле хоойлужудулга болгаш төлээлекчи орган болганда ооң кызыгаар чок хөй эргелериниң санын кылыр ажылының деннелинге дүүштүр кызырары чугула. Чүгле ынчан Дээди Хурал бодунун ажыл-чорудулгазын боттандырып, күүсекчи органнарның ажылын холгаарлаарын соксадыр боор.

Үстүнде четпестерни эдип алырының механизми мен бодап көөрүмге мындыг: дүрген, дарый республиканың Улуг Хуралының (чыыш) дугайында хоойлу ажылдап кылгаш, Улуг Хуралды республиканың Конституция ёзугаар эн-не дээди хоойлу-дурум болгаш төлээлекчи органы кылдыр эде көргеш, хоойлуларны чүгле аңаа хүлээп алыр кылдыр көөру чугула. Ынчан Дээди Хуралды хоойлу-дурум белеткээр. Улуг Хуралдың хүлээп алганы хоойлуларының күүселдезин хайгаараар орган кылдыр эде көөр. Чок-ла болза Улуг Хуралдың кудуку палатазы кылдыр көрзе база ажырбас. Чүгле ынчан Улуг Хуралдың аталдары, дээштии улгадыр ужурлуг. Кайда, кайы чүртта 30 шаа кижи чоннуң мурнундан чүрттүң хоойлу-дурумун хүлээп ап турарыл?

Бо айтырыгны чоннуң санал-оналын алыр дээш көдүрдүм. Мооң мурнунда-даа Улуг Хуралдың статузунуң дугайында бодумнуң санал-оналымны Конституция комиссиязынга-даа киирип, эртем-практиктиг конференцияларга-даа чугаалап турган мен.

Александр ООРЖАК.
Тыва Республиканың Дээди Хуралының депутады, юридиктиг эртемнериң кандидады.

МАГАДЫЛАЛ БАР

Өвүр кожуунуң «Ак-Чыраа» совхозтуң малчыннарының барык чеден хире хуузу аныяк малчыннар болуп турары өөрүнчүг.

Оларның бирээзи Ортаа-Сарыг-Хөлде кыштап турар. Аныяктар Даш-Маадыр биле Саяна олар өг-бүле тудуп, кады чурттаа-ла ийи-ле чыл болган. Агбаан Кончукович Даш-Маадыр шериг чоруур мурнунда-ла база малга ажылдап турган. Анай кара чажындан-на ажыл-ишчи оол өг-бүле тудуп, башкарлып алгаш, төрээн совхозунга мал өстүрер ажылга идепкейлиг киржир күзелин илереткен. Күзел күштүг. Ооң кадайы Саянаның күш-ажыттары намдары база-ла Даш-Маадырдан ылгалбас. Ол малчыннап чораан, пенсионер өг-бүленің кызы. Школа доосхан соон дарый, Саяна ачызы, кырган-авазы-биле кады хой малдап эгелээн...

Аныяк малчыннарның коданында бо хүннерде 548 баш 1994 чылда күрүнеге эътке дужаар иртер бар. Бир ирт-ле 50—60 килограмм дириг деңзилиг болуп, чедип алыр, а ирт бүрүзүнден 2 килограмм чедир дуктү кыргып алыр хүлээлгени аныяк малчыннар алган соруктуг ажылдап турарлар. Хүлээлгени күүседириниң магадылалы оларда бар.

Найгын-оол ДАМДЫН.

АЙТЫРЫГ АЖЫК БОЛУП АРТКАН

Амгы үе дыка берге апарган. Даарта чүү болу бээрин баш удур догааштыр бодап шыдавас болу берген бис. Оруувус ээр-дагыр, оңгул-чиңгилдиг, ону оюп кылаштай бээр хире-шаавыс ам чок, ол хиревисте шыдамык деп чүвевис кончуг, сагыш-сеткиливис безин чайгылыш дивес, бир-ле чүвени манаан, идегээн чоруур-дур бис.

Ынчалза-даа ол-ла бүгү боттанмайн баргылаар-дыр. Ынчангаш үүнү кылырын, кандыг айтырыгны кайда барып салып тургузарын бодап, шиитпирлей бээр-бис. Ол дээрге бистиң пат-ла чөгел төткенивистиң хечензи ышкажыл. Чүл дээрге аъш-чем болгаш идик-хеп бараанларының өртектерининң ай саңында оранчок өзүп турары-биле, а оон кадында ай-айы-биле акша-көпеек албайн баргылаары-биле амыдыралчы негелдени бо хүннерде кым-даа хостуг тургуза бээр эргелиг, ону ажылчын-даа, тараачын-даа, башкы-даа, эртемден-даа, эмчи-даа — кандыг-даа мергежилдиг кижилер салыр апаар. Бо бүгү, бирээде, холга акша түтпайн барганывыстың түннелинде тургустунуп турар. Шак ындыг негелдени Кызыл хоорайның школаларының башкылары, уруглар садтарының ажылдакчылары, ол черлерде ажылчын кижилер бо хүннерде Кызыл хоорай чагыргазының удуртукчуларының мурнунга тургускан. Олар — башкылар, уруглар садтарының кижизидикчилери январь 31-де ажылче үнмээн. Ол хүн школачылар өөренмээн бичии чаштар бажыңнарынга хүнзээн.

Чангыс хүннүң сагындырыглыг ажыл соксадыышкыны чүге болу бергенил? Мында колдуунда чангыс кол айтырыг бар. **Чүл ол?** Улам тодарады чугаалаарга мындыг: хоорайның чамдык школаларының башкылары уруглар садтарының коллективтери ноябрь айның шалының дыка озалдап алгылаан. А декабрь биле январь айларының мынчага чедир холга түтпаан. Мону, шынап-ла, кончуг берге байдал кылдыр көөр херек. Чүге дээрге чангыс бот кижи болза, ынча үе дургузунда-даа болза (бир эвес сарыылдыг кижи болза дээрим ол) ынчапмынчап чурттап чорүй-ла баар ыйнаан, а башкылар, уруглар садтарының ажылдакчылары, ында кижизидикчилер түс-түс өг-бүлелиг, ажыл-төлдүг болганда, ынча үеде бажыңына акша эккелбейн чүүнүн-биле аъш-чем садып чиирил, бажыында улузун чүүнүн-биле тоттур чемгерерил? Бо таварылгада орта дорт харыы бээри дыка берге болбайн канчаар. Ындыг-даа болза, орта кандыг-чүү-даа болза, бир огулуг харыны бээри албан-дыр. Чогум-на ону бодааш, ынчалган боор, ол хүн школалар болгаш уруглар садтарының коллективтеринин тургузуп алганы социал камгалал комитединиң организасчааны ужуражылганы мурнуу чарыында таваржыгаар школаның башкызы Л. Н. Табаева башкарып эрттирген. Ужуражылга эгелээри билек, Зоя Сат өске таланың негелделерининге харыыларны дораанна берип эгеледи. Кол айтырыглар аңаа баш удур-ла билдингир турган. Чүге дээрге комитеттин төлээлекчилери бо ужуражылга болуруунуң мурнунда-ла хоорай чагыргазының удуртукчуларының негелделериниң эн-не кол-колун чагаа-бижик-биле дыннаткан турган.

Ам ол айтырыг-харыыга кысказы-биле доктаап көрейн. Оон алыс утказын менээ комитеттин удуртукчуларының бирээзи В. Ф. Ковалев ужуражылганың

АЖЫТ-ЧАЖЫТ ЧОГ БИЛЕ САНАЛДАР, БОДАЛДАР

НОМЧААШ БИЛИНЗИН

Дириг кижи кандыг-даа үүлеге таваржы берип болур. Эн-не ырма сынчыг үве — качыгдал. Аңаа таварышкан кижиге бичии-даа болза, дуза кадары — чаагай үүле.

«Эш-өөрүңерге берге үеде дуза кадарын утпайн чоруңар» деп бисти үргүлүүнүң чагып сүргап чораан. 10 үргүнү өстүрүп кижизиткен, партия, советтер ажылынга бүгү күжүн берип, ак сеткилдит бараан бооп келген, амгы үеде хүндүлүг дыштанылгада Лагбуужап Айыжыевич Саныгааның хомудалы бо үүлүг бижиринче албадапты.

Улгады берген улуска ажытөлүүнүң уруглары дег эргим, чаптанчыг үве чок Саныгааларның үруунүң оглу хенертен аарый бээрге, кырганнар оглун эмнедип алыр дээш, дыка-ла кызытканнар. Ынчап турда-ла, өштүг аарыг бичии Чойганны салбайн, ава-ачазындан, ынак кырган ада-иезинден чарып алгаш барган. Мөчээн кижиниң сөөгүн ажаап орнукшудары-биле кырган-ача — Лагбуужан Саныгаа аныяк үезинде бүгү билиин, күжүн харамнанмайн үр чылдарда агрономнап, парторгтап ажылдап чораан совхозунуң чагырга черинге техника-биле хандырарын дилеп чеде берген. «Нарын» совхозтуң директорунуң хүлээлгезин түр када күүседип турар Васов Күндүү ийи машинадан бээрин аазаан. Ынчалза-даа ол машиналар чогүүр шагында келбейн барган. Чүү болганыл дээрге, совхозтуң кол бухгалтери Алдын-кыс Дүгер: «Кижи хөөржүдери күрүне херээнден чүгүла апарган үве бе» дээш директорнуң үндүрүп берген машиналарын баш миннип, чизечилерге берипкен болган.

Ам канчаар, мөчээн оолдуң кырган-авазы Кенен Бумбуровнуң сүмези-биле чок болган кижиниң мөчү-сөөгүн үктеп алгаш үндүрер деп дугурушкаш, белеткени берген. Суурбиле өлген кижи орнукшудар черниң аразы 9 км. Ынча ыракче канчап чедерил? Улус үнериниң кыры турда, хууда машиналыг Иван Сегбени дилеп эккелген. Берге үеде чедирген дузазы дээш Иван Сегбеге өөрүп четтиргенивисти канчаар-даа илередир эвин тыппас-тыр бис. Буянныглар мун-мун чылда чурттаар болзун.

Мону бижип олургаш, Васов Күндүүнүң удуртукчу кижи эртип алгаш кылган, хүлээнген ажыл-агыйының ужубажын билбезин кайгап ханмас-тыр мен. Совхозтуң ажылижин-даа, машина-техниказындаа бухгалтерлер Галина Сегбе, Алдын-кыс Дүгерниң баш миннип турарының ужуру чүдел? Түр када-даа бол, директор турган-дыр, оларның удуртукчу кижиниң шиитпирин үзе тыртар эргези бар бе? Ийе, күрүненің херээ боттуң херээнден кезээде бедик турар ужурлуг, ынчалза-даа кыргап, үвеге чединмес амыдыралының байдалы кошкак улуска дуза кадары күрүненің херээ эвес үве бе, ол хөөкүй кырганар совхозтуң машиназын аная халаска ажыглавайн, хөлезинин төлеп бээр деп турган болгай. Лагбуужан Саныгаа-даа ону эки билир, ол ажылдарга ажылдап чораан кижи-дир.

Хамык ужур — бистиң «Нарын» совхозтуң үдуртурбаштаар даргаларының дөртүл-төрел тыртыжар чоруунда. Боду болун совхоз директору кылдыр томүйлап-даа аар, үүгле кадайының азы болдунуң дүнмаларын ажылга хүлээп алыр-даа чорук турган. Оон түннелинде бухгалтер кижи директор кижиге, аштакчы бухгалтерге азы директорга айтыышкын бээр чоруктуң тыптып турары бо.

Бир эвес Васов Күндүү, Алдын-кыс Дүгер, Галина Сегбе ышкаш, чон билбес, өзү кара кижилер чаңгыс черге бөлүглежип, төрел тыртыжып, бот-боттарынга айтыышкын берип, «хүндүлежип» ажылдаар болза берге-ле-дир. Кырганнарның хомудап олурары чөптүг. Бо болган болуушкунну караавыс-биле көрүп, баарывыс-биле ажып турган болгаш эки билир бис.

Эрзин кожуунның чаа сонгуткан чагырыкчызы мындыг багай үлегерни өттүнмейн, чонунче көрүп ажылдаар боор дээрзинге идегээр бис. Эн-не кол үве төрел тыртыжар чорукту болдурбас-ла болза эки. Ийе, ажылдаар, чер бар, дилег билдиришкинин чогүүр үезинде киирип каан турган болза, удуртукчу кижи төрелин ажылга киирип албайн канчаар.

Бис, Нарын суурның чурттакчылары даргаларывыстың дуза чогундан ырмавыс сыны. Ынчангаш Лагбуужап Айыжыевичиниң хомудалынга катчып, боттарывыстың өмүнээвистен: чонче көрүнместээн даргаларны «чуп, арыглап» бээрин Эрзин кожуун чагыргазындан «Шын» солуниу дамчыштыр дилеп ор бис. Оон ынай бүгү тыва чон Лагбуужан кырганның үүге хомудаанын ылап билзин база бистиң даргаларывыс дег ийи-чаңгыс кижилер бар болза, боданзын дээш, чоннуң арны — «Шын» солунче бо үүлүг бижидивис

Владимир САНЫГАА.
Кырганның уруглары, күдээлери, кенээттери, дүнмалары — шупту 13 кижи ат салган.

Нарын суур.

ШЫНГА ДАЯНЫП БИЖИИР

Солунувус ады безин «Шын» болганда, аңаа үве бижиирде шын үүлдерге даянып, санал-оналдарны-даа бээрде боданып тургаш, ажыктыг талазын колдап киирер болза эки деп бодаар мен.

Сураглыг бижикчилер Алексей Дыртый-оол бо чылдың январьда үнген № 6 (15226) дугаарлыг «Шынга» «Тывалар 1944 чылда ССРЭ-ге каттышкан соонда, мөчээн кижилерни черге хөөп ажаар апарган» деп көңгүс шын эвес үве бижип турар-дыр. 1933 чылда ачам чок апаарга, черге хөөп ажаажык. Ынчаарда 8 харлыг, үвени шору билиптер турган мен. Хой кадарып, ээн хову, шаттар кезип, ыяшдаш, хараганнар дөзү чүшкүп ойнап, өргелеп-даа чораш, чадагайга октапкан чыдар кижи сөөгү черле көрбээн мен. Үүгле мортукталып калган, ыяш кадап каан, кажаахерими чок чевеглер чыткылаар боор үве. Күү-күү кижи баштарының болгаш малмаганның сөөктери харын хөй таварышкылаар. Та кайы үеде үве, бойдустуң бир коргунчуг халавындан хөй дириг амытан өлген деп үлүг улус чугаалажыр чораан. Феодалдыг Тыва үезинде өлген кижилерни чер кырынга салып каар турганы шын. Оон ынай Алексей Дыртый-оол «1930 чылларга чедир үжүк-биживис чок, ийи-чаңгыс кижиле моол үжүктерни баккасокка шорбажылаар чордувус» деп база шын эвес үүл бижип турар-дыр. Төөгү билбеске, теннир үве болдур ийин. 1921 чылга чедир Тывага 2 мүн ламаларлыг 40 хүрээ турган. Ол хүрээлериниң эртемниг ламалары 1934 чылга чедир өглер аразында моол бижиктиг номнарын түдүп алган номчүп чорун турганнар. Олардан беш кижини ам-даа эки сактыр-дыр мен. Үүге дизе, олар моол, кыдат, таңгыт бижикти эки билир, орус дылга безин чугаалаар эртемниг кижилер турган. Мындыг үүлдерни көзүлдүрле мөгелей бээривиске шынга дүүшпес-тир.

Россия-биле холбажы бергеш өске черлер-биле харылзаа чок апарган болганда черчурттун, кижилер аттарының, чанчылдарның «хойтпактажып» каары албан болбайн канчаар. Ам кээп ол дугайын эки-бак деп маргыжып турган хереэвис үүл. Оон ажыы чок деп үвени билип тургаш-ла аан. Шынында ол хойтпактажылганың эки-даа, багай-даа талалары бар болдур ийин, бижиир, сайгарар дээр болза, чаңгыс талалавайн көөру таарымчалыг болгу дег. Эрткен үве эрткен-дир, ону өөренип көөру шын харын, бис үүгле төөгүден түүнел үндүрүп, четпестеривис элип чорүүр бис. Ынчангаш төөгүну мегелей бербейн, оон-биле капсырлаштыр нацияныстың шүүт мелегей чораан кылдыр хүүлдүрүп аарыгдан үштүнүр болзувусса эки-дир ийин.

Эдуард Доңгак эрткен үеним партийжи удуртулгазын шүүгүмчүлеп, амты арат ажылагыйының удуртур-баштаар черлеринде хөй-ле «артык» хырыннар барын кончуг шын бижип тур. Аңаа суксунум ханган дег болдум. Үүгле совхозтарны, колхозтарны дүжүрер деп турар үүлүнге чөпшээрешпес мен. Болуп боду хандыртынып, өрешире чок сайзырап турар совхозтар турган-ла, а ажылижи хожудангай совхозтарны харын эде көрүп көөр болза, кандыг ийик. Оон ынай эмчилер, башкылар мал-маган азырап, сүт-биле боттарын хандыртынзын деп автор бижип турар-дыр. Ол черле боттанмас боор, үүге дизе мал азыраар кижи кезээде мал соондан чыда калбас үжүрлүг, а башкыларда, эмчилерде ындыг чай кайда боор. Оон ынай, малды хүүжүдарла дээш садып туруп бээр үве болза, бүгү-ле интеллигенция садып алгаш, ону өстүрерин бодавас, анаа-ла акша кылдыр хүүлдүрүп кааптар, оортан малдың баш саны эвээжеп, харын-даа төнүп каап болур.

Э, Доңгак эрткен күзүн Москвага (Ак бажынга) болган боолаашкыннарны «Шаг багы» деп чижеглээн болду. Ону шыны-биле чырыдып адаар дээн болза ол шаг багы эвес, кижилер багы болдур ийин. А шаг багы дээрге, кандыг-бир бойдустуң халавы-биле өөтсиген үнмейн, мал-маган чудап кырлып, улуг аш-чут болу бээри деп-ле бодаар-дыр мен. Ат-сураа алгаан улуг чогаалчы бодунуң бижип турар сөстериниң ханы утказынче кичээнгей салбайн барганы хомуданчыгдыр. Ол сөстериниң ылгалын ожаавас кижи ол эвес болдур ийин.

Ынчангаш кандыг-даа бижикчи кижи төөгү-биле холбашкан үүлдер бижип тургаш, бодамчалыг чогаадып, тыва чонунуң эртип келген төөгүзүн хүндүлеп, бурунгуларның чонга ажыктыг болзун дээш кылып чораан үүлдерин кичээнгейлиг өөренип, үезинге хамаарыштыр кайы хире ажыктыг турганын тодарадып, оларның кылып турган ажыл-үүлезиниң эртем үезиниң ажыын деннеп көөр болза эки-дир. Дужакелбиже бодунуң бодалдарын чада салып, төөгүну өскертиксээр чоруктан уштунуп көрүнер, бижикчи эш-өөрүм.

Самбуу КУУЛАР.
Барыын-Хемчик кожуун.

ХҮНДҮТКЕЛИМ

Эрткен үеларимни, көдээниң ажыл-ишчилерин бо-ла сактып кээр мен. Ынчан, 1968 чылдан 1982 чылга чедир Өвүр кожуунуң «Торгалыг» совхозунуң Чоза, Кара-Тал бригадаларынга мал эмчилеп ажылдап чордум.

Мал ажылы чымыштыг, берге: ажыл кыш-чай чок, дүнхүн дивес. Совхозтуң директору турган Танов Шыырапович Монгуш бо хүннерде Өвүр кожуунуң ажыл чок кижилериниң ажылга киреринiң талазыбиле кожуун эргелелиниң даргазы. Ажыл-ижинге негелделиг, көдээ ажыл-агыйны ханызы-биле сайгарып билир, бөдүүн, бүдүштүг кижи үве. «Торгалыг» совхозтуң чону, ылангыя малчыннары сеткилимде ам-даа артып калган.

«Кижи төлү каяа-даа чоруур, куш төлү каяа-даа ужар» деп тыва чоннун үлегер домаа бар. Ажыл-ижим аайы-биле совхозтуң малчыннарынга бо-ла чеде бээр мен. Хоочун малчыннар Андрей Балдан, Доржу Дагба, Алдын-Херел Санчы, Ногай-оол Доңгак, Кертик-оол Куулар чонунга дузааргак, ак сеткилдиг, ажыл-ижинге кызымак, үйгу-чыдын чок ажылдап билир улус-ла болгай. Мурнакчы малчыннар Алдын-кыс Санчы, Кара-кыс Дагба, Дондун Доңгак, Бады-Суур Долбаа, өшкү кадарчылары Балдан Наксыл, Байр-оол Доржу, Бадар-оол Калдар дээш, оон-даа өскелерни эргим, чылыы-биле сактып, оларның чымчак, чаагай сеткилдиин уругларым авазы-биле бо-ла чугаалажы бээр бис.

Чогаалчылар Степан Сарыг-оол, Доңгак Бегзи, Түлүш Кызыл-оол, Виктор Көк-оол, Владимир Серен-оол, Николай Куулар, Деспил-оол Санчы, сыгытчы Кызыл-оол Санчы төрээн чурту — чодур-чодур теректерлиг, чоон, кызыл дыттарлыг, дамырак кара сугларлыг Торгалыг хемниң чону уранталарлыг, сеткили ак чон деп аңаа чурттап, ажылдап тургаш билген мен. Арат ажыл-агыйынга, мал азыраарынга кончуг таарымчалыг, чараш бойдустуг, чурттаксанчыг оран-на болгай. Ындыг черниң суун ижип, ындыг бойдустуң агаарын тынып өскен чон эки болбайн канчаар.

Найгын-оол ДАМДЫН.

ЧАЙЛАП БЕРЗЕ...

Пенсионерлерни көөрге, бирээни-ле кылгантуткан боор-дур. Оода базаарда безин олурупкан, аргып алган аржыыл, хол-хавын азы далган, тараазын саткан.

Шак ындыг пенсионерлерни мактаар, деткиир болза эки. Бо чамдык коммерсантылар бис дээр чижеп садыгжыларга көөрде дерин, күжүн үндүрүп тургаш, чонга ажыктыг ажыл кылып турар ёзулуг-ла кижилер ол.

Бир чамдык пенсионерлер мал азырап, бажың чанының дузалал ажыл-агыйын сайзырадып орар боор-дур. Араттар бис дижип, машина, трактор мунуп алгаш, шаап турар чамдык кижилерге бодаарга, малын малдаан, черин сайзыраткан ёзулуг-ла араттар ол. Шак ындыг улуска күрүне дузалаар; деткиир болза эки деп бодаар мен.

Россияның Президентизи Борис Ельцин алдан хар ажа берген хирезинде-ле ам-даа дужүлгезинде саадавышаан. Амыдыралга ындыг чижектер кайы көвей болгай. Оларны хоорай, суур бүрүзүнден тып ап болур. Бистиң Шагаан-Арыг хоорайывыста ындыг пенсионер эмчилер, башкылар база бар. Ындыг түрбүже, чамдык пенсионерлер дыштанганы-даа, ажыктыг ажылдаа кылганда чок, эрги ажылында шөшпүртпүшаан хевээр боор-дур. Оларның аразында дааскан ажылды амгы үениң негелдезинге чедир күүседип шыдаар аргазы чок кылаштап чадап чоруур ясли-садик ажылдакчызы, хаакка безин халый албас күш-культура башкызы, холу-буду, бажы сирилээн эмчи сестразы, бухгалтер дээш, кымнарны чок дээр.

Пенсионерлерни ажылдавазын дивейн-дир мен. Онаашкан ажылын чогүүр негелдезинге чедир кылзын. Ынчалза-даа ажылдаар эргелиг-ле мен дээш, эрги ажылындан салдынмас, аңаа-ла чирик дутлап орар кижилериниң арын-нуурун канчап барган? Ниитилелге, чонунга ажыктыг чаа үүллер кылып шыдавас-тырлар. Оларның орнунга аныяктар ажылдазын. Аныяктар бисти солуур улус ол-дур. Аныяктарга орнун чайлап берзе, ажылчегек будунгүр болуру чугаажок.

Сүүр-оол ОНДАР.
Шагаан-Арыг хоорай.

ЧААСКААН ЧОРБА, ЧАЛГАА БОЛБА

Дириг өртемчейде кижи төрелгетениң амыдыралы, ажыл-ижи, күзел-соруу, күчү-күжү өлдеп солун соруктуг, сорунзалыг, чогаадыкчы болгулаар.

Делегейни дескиндир өлүг, дириг бойдустуң, хайнымөөрээн чүзүн-бүрү амыдыралдың башкарыкчызы, углакчызы, дыңнаалакчызы — кижи. Амыдыралдың кулу — кижи. Ынчангаш ол Кижи деп үнелелди алган. Кижи бодунуң кулу. Ынча дээрге солунун көрүнер даан. Чалыыган, дужааган-даа ышкаш. Кижи чүү-даа башкарар хүлээлгелиг. Хилинчектенир, өөрүүр салымныг. Үүге-ле касканнанып орар кижи боор деп чектевенер. Хире-шаа-биле номчуптар, билиптер болганда улуг номнардан, солуннардан, сеткүүлдерден эгелээш саазын оюунга чедир аңдара-дүңдере тудуп, ында бижээн үүлдерни сайгарып чадап пат-ла боор бис. Ол база амыдыралдың негелделериниң бирээзи-дир.

Малчын, ырак-узак черде чурттап, ажылдап чоруур-даа болзумза, номчуттунарынга ынак мен. Чай чок-даа болзумза, солуннардан черле салдыкпас-тыр мен. Кижиниң ишти-хөөнүн өөртүптер азы мунгарадыптар материалдар хөй-дүр. Чамдыктарын номчуп дооскаш, кышкырыксаан-даа кээр, чагыг-сүме берик-сээц-даа кээр, угаанныг кижилерден сургаал-даа алыксаан кээр. Хомудаар-даа сен. Амыдыралдың бергези кандыг-даа өг-бүлени ооп эртпес.

Демнигде — күштүг, чаасканда — чалгаарангыг. Эргилеп келген бо үевис ёзулуг-ла демниг күштү негеп келген. Төөгүнү өөренмишаан, ону шын шииткевишаан чаавканзыравайн, чалгааравайн бурунгаар хөгжүлдеже чүткүлдү негеп келгени ол-дур. Ындыг түрбүже, көдээде-даа, хоорайда-даа амыдырал сыр өске талазынче чая баскаш турупкан. Чижээлээрге шажын-чүдүлге биле эмчилер-дир чээ. Чамдык кижилерниң чаңнап турарын бодаарга, ийи таланы сээнештирер сорулгалыг болурул чоп. Азы садыг-саарылга дижик. Коммерсантылар-даа болгай-ла. Чон мурнунга бодун кым мен, чүү кылып билир мен, эртемим үүл, эшөөрүм бар бе, бодумну долгандыр амыдырал кандыгыл, амыдыралдың кандыг саарылгазынче кирзимзе эки деп боданза, шүүдүнзе эки хире. Эгелеп алган ажылхерээмниң салгалымга ажыктыы үүл дээн ышкаш аан. Ажык-чарлыг үеде сагышсеткилин чажырып, мунчулуп чораш чоор.

Араттар бар-дыр. Оларның чонга ажыы хире-шаа-биле бар. Кызымак, сагынгыр, тывынгыр ажылдаар болза, араттар кедилиг деп үнелээр мен. Коммерсант мен дээр кижилерни орта-ла билбейн тур мен. Боттарының кызыл күжү-биле олар чүү бүдүрүп алганыл. Кымга, үүге ажыктыг, хамаарылгалыг улузул. Эн-не өлдепсинер, харындаа хорадаар үүвем — коммерсантылар араганы арта «адрестеп» алган, чажыт байдал-биле, улуг өртекке садып, чон мөлчүп, хөй орулга ап турары. Күштүг, чөптүг чоруктуң чогу-биле, кижилерниң бот-боттарын билишпес, хүндүлешпес апарганы-биле, төрел бөлүк, аймак, кожуун аайы-биле төөгүну эн-не кызыы билиривис хараазы-биле, бот-боттары, ыыска кам-хайыра чок болу бергенивис коргунчуг. Улуглар бичиилерни кичээндирбестээн, төөгү, хоойлу-дүрүм угаатпастаан. А оларывыс бисти дыннаастаан, чүү-даа херекке албастаан. Харын-даа улугларын шоодуксаар. Ынчанганының ужурундан боор, өлүржүп, кыржып, күчүлежип, сеглежип, эттежип чоруп берген бис. Өгбелеривис чаагай чаңчылдарын херекке албас, каржы-хажагай апарганывысты бодап кээримге, чүрээм чыырлып келген дег апаар.

Рынокту , амыдыралдың база бир чаа үе-чадазы-дыр деп билип чор мен. Ол боду тускай хоойлу-дүрүмнүг, негелделиг. Чамдыктарны бодап, дыңнап чоруурга: «Эртир байызын дээн үе-дир бо» деп, хоойлу-дүрүмден соора бар чыдар. Хүнүн бодавайн, даартагы хүнү, думчуун бораставайн, чанында эжин база бодагы дег...

Ниитизи-биле алырга, Тывавыстың хөгжүлдези бистиң бодувустың холувуста. Ындыг болганда байлак чуртувус дээш туржур апаар бис. Соовусту хынап, мурнувусче харап чоруп амыдыраар үениң келгени бо. Күжүвүсту мөөннээлиг. Тыва кижи өөлдек чорза—чараш, хөглүг чорза—омак. Тыва кижи ажылдап чорза — чоргаар. Холувус кошкаш кылбаал, чонум!

Зоя АКААЖЫК.
Мөңгүн-Тайга кожуун.

КАЙДА СЕН, ЧОЙГААНА?

Экии, өргим редакция! Силерже мооң мурнунда чагаадаа биживейн чораан мен. Дүнмамны тып аар дээн күзелим чагаа бижииринче албадапты.

Дүнмамның адын Чойгаана Владимировна Монгуш дээр. Ол 1978 чылдың март 20-де Хову-Аксы суурга төрүттүнген. Авам, ачам суг чарлы бээрге, дүнмамны ачамның дүнмазы болур Наталья Дандар-ооловна Монгуш уруглар бажыңына дужаап берипкен.

Чойгаана ам бо хүннерде 15 харлыг турар ужурлуг. Дүнмамны тып алыры-биле 1991 чылдың чайынында уруглар бажыңындан база школаинтернаттан айтырып баарымга, оларның кайызындаа чок болду.

Улуу-биле дилээрим болза, эргим журналистер, мээн бо чагаамны солунларга парлаарын диледим. Ачам эрткен чылын чок апарган. Бир эвес мээн дүнмамны билир улус бар апарза, оон дугайын солунче азы менче бижиирин улуу-биле диледим.

АДРЕЗИМ: Кызыл хоорай, Племобъединение, п/л № 4, Долаана Владимировна Монгушка деп каар силер.

Долаана МОНГУШ.

Бир чагаага хамаарыштыр

Бажың чок канчап чурттаар мен

Эрткен чылдың төнчүзүнде (декабрь айда) «Шын» солунга «Бажың хуваалдазын канчаар үреп турарыл?» деп эгелиг чагаа парлаттынганын номчукчулар утпаан боор. Ону хоорайның бажың хуваар комиссиязының кежигүнү, «Жилье» будурулгенин бухгалтери Галин Степановна Кончук бижээн болду. Г. Кончуктун харылап-ла олурар айтырыы, ажылы бажың хуваалдазы-биле холбашкан болгаш ында кирген фактылар дыка шыныг болуп турарын бадыткаар бодап турар мен. Ол материалда ады кирген Рада Мачик деп кижи мен-не болгай мен. Херек, шынап-ла, ындыг болган үве: мен аажок берге аарыга туттурган А. Селина деп кырганны ажаап-тежээп, оон бажынынга турган кижи мен (Кечил-оол кудумчузунун 7 дугаар бажынынын 43-ку квартиразы үве). Ол кырган кижи эрткен чылдың март 21-де мөчүп каарга, мени бичии уруум-биле кады кудумчуже үндүр октапканнар. Херек оон эгелээш-ле бергеден эгелээн.

Хоорайның чагырга даргазынга кирери-биле эвлчегге бижидер дээш баарымга, улустуң хөйү аажок болганы-биле май 3-те кирер кылдыр бижип кагдылар. Оон соонда ол хүлээп алыышкынны май 17-же көжүргеннер. Ынчалза-даа ол хүлээп алыышкынны чагырга даргазы эвес, а оон оралакчызы С. Н. Аракчаа эрттирген. Мээн берге байдалымнын дугайын С. Н. Аракчаа дыннап, документилеримни алгаш, чоокку хүннерде харылап бээрин аазады.

Оон бээр ийи ай эртседаа, харыы келбеди. База катап ол оралакчы даргага бардым. «Силерниң ол бажынны алыр кандыг-даа барымдаанар чок болганындан ол бажынны эвлчегге турар кижиге бериптивис» деп харыыны менээ берди. А ол бажынны эвлчегге турар кижиге эвес, а ол оралакчы дарганың оглу Орлан Аракчаага берип турарын ол бажыңның септелгезин кылып турган ажылчыннары-ла менээ чугаалаанар үве. Мындыг ыят чок, мегечи чорукту көрүп, шаанга четкеш, Тыва Республиканың Президентизи Ш. Д. Оржакка хомудал чагаа бижээн мен. Оон түннелинде комиссияны тургускан, ол комиссия хыналданы чорутукаш, бажынны менээ бээр кылдыр шиитпирлээн. Ам база катап хоорай чагырга-зынга баарымга С. Н. Аракчаа шөлээде, З. Н. Сат аарып турар болду. А адаккы каттта Т. Дивиниин ажылдап олурар черинде журналда бижип каанын көөрүмге, ол чаңгыс өрээл бажынны 4 өрээл бажының орнаанының түннелинде С. Н. Аракчаага берген, ында оон оглу чурттап турар деп хоорайның бажың хуваар комиссиязының шиитпири бар болду.

Август айның төнчүзүнде Калинин кудумчузунда 14 дугаар бажынның 28-ки квартиразында кым-даа чурттавайн турарын билип алгаш, оон бүгү хир-чамын аштаарыглааш, аңаа чурттай бердим. Ында кым-даа эрткен чылдын апрель айдан бээр чурттавайн турарын кожалары менээ чугаалаан үве. Эжиктери безин ажык турган бажың үве. Ол бажынче кирип алгаш база-ла С. Н. Аракчаага барып, ынаар кирип бижидип алырын шиитпирледим. Чеде бээримге, ол чок — аарып турар диштилер.

Ол бажынга 25 хонук чурттааш, сентябрь 28-те бажыңымга келиримге, эжин ажык, эт-севим-даа чок болду. Удаваанда кадай кижи келгеш, бо бажынга мен чурттаар кижи мен — диди, ордери-даа чок. А «Тувинская правда» солуннуң январь 23-те дугаарындан көөрүмге, ол кадай кижи — Д-Д. Х. Сайчак — С. Н. Аракчааның өөнүн эзэзиниң төрели болуп турар чорду. Ынчан мен Президентиниң хүлээп алыышкынынга бижидип алдым. Президент мээн берге байдалымны өөренип көргеш, С. Н. Аракчааның квартиразын өске хевир-биле орнаар, а Кечил-оол 7-де бажынын 43-ку квартиразын менээ хостап бээр кылдыр шиитпирлээн. А кара элдеп үве — Президентиниң ол айтыышкынын кым-даа күүседир бодавайн турары. Чаш уруумну холга тудуп алгаш, чурттаар бажың айтыырын 10 ажыг ай дургузунда сүржүп чалаштым. Ылангыя кышкы үеде төрелдерден төрелдерже көжүп, хонуп турары дег берге үве кайда боор.

Ынчангаш мындыг айтырыгларны дарый менээ кым харылап бээр ирги дээш республиканың улуг солуну «Шын» солунче бо чагааны бижип олурарым бо ийин.

— Мээн бо берге байдалымга кым дузалаарыл, бичии уруум-биле кайа чурттаар кижи мен?

— Үүге С. Н. Аракчаа, оон оглу, төрелдери бажыңнарны дораан-на ап турарларыл? Президентиниң айтыышкынын С. Н. Аракчаа үүге күүсетпейн турарыл, ындыг эргени аңаа кым бергенил?

Рада МАЧИК.
Бичии уруглуг, бажың чок ие.

Хоорай чагырыкчызынга

ХАРЫЫЛАП БЕРИҢЕР

Чонну чуртталга бажыңнары-биле хандырарының айтыры — эн берге айтырыгларның бирээзи дээрзи кижи бүрүзүнге билдингир-ле болгай. Ындыг түрбүже, хоорай чагырга-зының ол айтырыгны харылап олурар чамдык ажылдакчылары ону тоомчага албайн, харын-даа доктааттынган чүрүмнарны боттары үреп, чоннун ол талазы-биле бижээн чагааларынга огулуг-ла харыы бербейн турарынга шүүт элдепсинердир бис. Бажың хуваалдазында улуг четпестеринің дутайын, ында ажылдап турар кижилер бажыңнарны үүгле боттарынга эвес, а харын-даа төреллериниге қандыг-даа арын-нуурун оскунуп, ап берип турарын бижээн материалдар декабрь айда «Шын» солунга, а январьда «Тувинская правда» солуннарга парлаттынган соонда ам-на хемчеглер алдынар-дыр, ол арыннуурун чидирген кижилерге хемчет онаар, оларны ажылындан дүжүрер боор деп идегеп турган бис. Ынчалза-даа бистиң ол манап турган идегеливис амдыгаа чедир харыы чок арткан. Ол материалды Галина Кончук кончуг шын бижип, факт-барымдаалар-биле бадыткаан-дыр. Ол хирезинде-ле хоорай чагырга-зының даргазы Зоя Назытыевна Сат чонга тода, огулуг харыы бээрин озалдадып, арай үр боданып турарын шүүт кайгап турар бис. Силерни чон улуг албан-дужаалче депшидип, боттарын дувуредип чоруур айтырыгларын шын кылдыр шиитпирлеп шыдаар кижи-дир деп идегээш чагырыкчыга депшидип алган болгай бис. Зоя Назытыевна.

Бир эвес ол кады ажылдаар дээш чыып алган командаларда ол-ла Аракчаа, Шулуу, Седен-Хүүрак, Күжүгет суглар артып каар болза, силерге бистиң идегеливис база өжүп каар дээрзин билир болзуңарза эки-дир, чагырыкчы.

Үстүнде ады үнген даргаларны ажылындан шүүт хоставас болзуңарза, чүү дээш силерни соңгүп депшидип алган бис, ынчаш? Ынчангаш оларның хоозун сөстеринге бүзүреп алгаш, ажылынга артырып алыр болзуңарза, хоорайның чону база аңаа олурбас-ла болгай: чеже кижи ол бажың хуваар киллистиг долузу-биле комиссияны харылап олурар Светлана Аракчааны ажылындан дарый хостаарын негеп, манап олурар деп бодаар силер. хүндүлүг Зоя Назытыевна. Азы оларга күш четпес болзуңарза, хоорайның чагырга даргазын солуур кылдыр чон катап чыглып, чаа сонгулдалар негеп, айтырыг тургузуп шыдавас деп бодап тур силер бе?

Хоорай чагырга-зының даргазының оралакчызы С. Н. Аракчааның өрээлинче аңаа хамаарышкан айтырыглыг кирер хамаанчок, келген улус хүлээп алыр өрээлге-ле бөгүн хүлээп алыышкын хүну эвестир, өске килдистер турдала үүге менче саза базып турсилер — дээш-ле эки-бак сөстөр-биле сөглээш, хаалгазын хак кылдыр хаапкаш, кабинединче кире бээрге, ындында-ла мүнгадап, бергеден чораан, ажы-төлдерин эдерткен нелер кайыын, кымдан барын арга-сүме айтырарыл, дуза дилээрил ынчаш? Черле ынчаш, келген чонну хүндүлеп көрбес, культуразы оранчок куду, хедер, каржы чаңныг, кандыг-даа айтырыглыг чеде бээрге, шиитпирлеп бербес ындыг кижини та канчап ындыг харыысалгалыг. чымчак сеткилдиг ие-чаштарның айтырыын шиитпирлээр ужурлуг бедик ажылга олуртуп каан үве — биске, ажылчын кижилерге шүүт билдинмес-тир. Бистерге, иелерге, ындыг хыйлаңыычал, доктаамал шыжыгып олурар дарганың шүүт ажыы чок-тур ийин. Боду ол бажың хуваар комиссия-биле кады кара туразында аажылап, төрел-дөргүлдерингe, эшөөрүнге, таныш-көрүштерингe бажын үлеп берип олурар кижини чаңгыс-даа хүн дургузында ол ажылга канчап турарыл?

Чечекмаа МОНГУШ, Нина ХОМУШКУ, Зинаида ООРЖАК, Доруг-оол СААЯ, Өлзеймаа СААЯ, Монгуш СЕНДАЖЫ.

КАРА ТУРАЗЫНДА ШИИТПИРЛЭЭН

Тыванын солуннарынга 1947 чылдан эгелеп ажылдааш, бо хүннерге чедир журналистер коллективтери-биле харылзаа-холбаазын үспээн, харын-даа бирээзи ам-даа бир солунда ажылдавышаан турар хоочуннарның өг-бүлези Тыва Республиканың Президентизинің чөпшээрелли ёзугаар квартира алгыдып, чаа чуртталга шөлүн алыр дугайында документини Кызыл хоорай чагырга-зының бажын-балгат хуваар органынга киирген турган. Ол дугайында айтырыгны Кызыл хоорай чагырга-зының даргазынын оралакчызы С. Н. Аракчаа база-ла бодуңуу-биле кара туразында шиитпирлеп, «Р. Б. Тас-оолдуң өг-бүлези чуртталга шөлүн алырының ээлчээнде кирбейн турар» — деп, соора харыыны берген. Ынчаарга айтырыгнын турустурганы ээлчегге турган-турбаанының дугайында эвес, а үк өг-бүлеге ээлчег чок чурттталга шөлүн алгыдарының дугайында бооп турган. Ол үүл дээрге, хоорай чагырга-зы чамдык кижилерниң дилеглерин шиитпирлээрде, кандыг-ла-бир кажар аргаларны, чылдаганнарны ажыглап өөрени бергени илдеп-дир.

Оон аңгыда хоорай чагырга-зының ажылдакчылары боттарының дөргүл-төреллериниге, уруг-дарыынга квартираларны кандыг-даа үндезин чок черге, кара туразы-биле үлеп берип, ажыы-биле ажылап турганының факт-барымдааларын моон мурнунда республика солуннарынга каш удаа бижээн болгай. Чартык чүс чыл чыгыы чонунга бараан бооп келгеннер-биле, чаала амыдырал-чуртталгаже кирип турарларның аразында ылгалды билбес «чагырыкчылар» канчап турар боор үвел деп айтырыг чайгаарла тургустунуп кээр-дир. Ындыг болбайн аан харын, үүге дээрге Тываның Чазаанын айтыышкыны безин ындыг кижилерге кижи боор эвес, аңаа-ла хей бижик апарганы ол ышкажыл!

Сыгыр ТАС-ООЛ.

ОН ИЙИ УДАА

Совет Эвилелиниң Маадыры Хомушку Намгаевич Чүргүй-оолдуң шанналы дээш хол бөмбүүнге маргылдаа Берт-Даг школазының спорт залынга болган. Аңаа эр улустуң 8, херээженнерниң 6 командалары долгандырыг системазы-биле ойнаан.

Ийи хүн үргүлчүлээн маргылдааның түннелинде бирги черни Х. Чүргүй-оол аттыг совхозтуң командазы алгаш, ирт-биле шаннаткан. Ийи-үш дугаар черлерни Ак-Эрик биле Y.-Шынаа суурларның командалары алганнар. Херээ-оол Хомушку аттыг совхозжен улустан бирги черни «Кызыгаар» совхоз алгаш, ирт-биле шаннаткан. Ийи-үш дугаар черлерни Х. Чүргүй-оол аттыг совхоз биле Берт-Даг школазының башкылары алган. Бо маргылдааны Чүргүй-оол Хомушку аттыг совхоз 12 дугаар эрттирип турары ол. Маргылдаага эң эки ойнаан ойнакчыларны совхозтуң профком даргазы Б. Б.-К. Күүлар шаннаан соонда, Күдерек. Чочай Чоодуларның өг-бүлези спонсор бооп, бир хойну Х. Чүргүй-оол аттыг совхозтуң командазының кежигүнү Валентина Чоодута тывыскан.

С. ШЫЫРАП.
Маргылдааның кол судьязы.

Тес-Хем кожуун.

«ШАГАА - 94»

Бо чылдың Шагаазы февраль айның 10-да болуп эртер. Аңаа белеткел ажылдары амгы хүннерде бистің республиканың бүгү кожууннарында, чурттакчылыг суурларында әгелеп турар. Шагаа байырлалынга ёзулалдарның эге йөрәәлиниң сөзүглелин уран үүлдүн болгаш культураның хоочуну Иван Тоолайевич Комбу чогааткан. Ооң хөйге бараалгаткан сценарийи акы-дуңмага, ажы-төлге, ада-өгбелеривиске ачы-дузазын чедирер боор дәәрзинге бүзүреп турар бис. Ынчангаш ону мооң адааңда парладывыс.

КӨК ЫТ ЧЫЛЫ

Бүгү шимәән чидер. Көрүкчүлерниң кичәәнгейи черге болза тей кырынче, ажык шөлге болза тускай тургускан черже, бажынга болза сценаже угланы бәәр. Оон Шагаа әгеләәриниң медәәзи — хөгжүм азы бүрәә-бүшкүүр, түн үйү дыңналып келир:

«Шагдан тура дойлаарывыс
Шагаа хүну үнүп келди.
Дашкаар үнүп силгиленип,
Даштыг черге сандан салыыл.
Сүттен чажып, отка өргүп,
Чүдүлгевис сагыылыңар».

Ол төнери билек ийи башкарыкчы — Бокту-Кириш биле Бора-Шәәлей тоолчуругу аян-хевирлиг идик-хеви-биле үнүп келир.

Бокту-Кириш:
Тывынгыр-даа, угаангыр-даа,
сагынгыр-даа
Тыва чонум тоолдарының
маадырлары
Бокту-Кириш, Бора-Шәәлей
алышкы бис.
Моорлап келген, амыр-менди
солчуп тур бис. (Мөгеерлер).

Бора-Шәәлей:
Танышканда, көрүшкенде
чүү боор, чонум.
Талалажып, ойнап-хөглеп
алыылыңар.
Башкарыкчы, ойнадыкчы
хүлүүлгелиг
Бараан болуп келгенивис
дыннадып каал.

Бокту-Кириш:
Шагдан тура манаанывыс
Шагаавысты ажыдар дәәш
Ак-Сал өгбе уруу-биле
Аалдап келди, уткуулунар!
Олар үнүп келир.

Бора-Шәәлей:
Бурун тыва ёзу-биле
чолукшуулу
Мүрүн орта буян кылдыр
сөгүрүүлү.
Чон-биле кады мөгейип сөгүрәәш, алышкылар үне бәәр.
Ак-Сал өгбе саңны кыпсып салгаш, йөрәәлин әгеләәр:
Акы-дуңма, ажы-төлүм,
Амырлажып чолуктувус.
Ада Хүнге, ие Черге.
Ак-көк дәәрге, аржаан сутта
Айдыс кылып, чажыг чажып,
Авыралдыг чүдүп тур бис.
Ол аразында Алдын-кыс
дөрт чүкче сүт өргүп, аржаан чажып чөрүп турар.

Ак-Сал ирей (уланчызы):
Чырык Чаа чыл үнүп келди.
Чылан кежи түлей берди.
Чаныр турар Дагаа чылым,
менди-чаагай,
Чаагай улуг үүленер дәәш
мөгейдивис! (Шупту мөгеер).
Чаа келир көк Ыт чылым
Чаяалганар бүдер болзун!

(Көк Ыт чылы көстүп келир).
Элбекшилиң көвей болзун,
бодаразын,
Эзиминге багай чүве
арлы берзин!
Эгин бүдүн, хырын тодуг,
шалың улуг
Эки болзун, бисче көрнүп,
хайырлап көр!
Аш-чүт турбазын,
Аарыг-аржык арылзын!
Азыраан мал кодан долуп,
Ак сүт сава сыңмас болзун!
Тараан тараа дүжүткүр.
Таңды байлаа арбын болзун!
Кодан малта бөрү кирбезин,
Когаралдар турбас болзун!
Үнүш-чимис чаагай болзун!
Үре-сады көвей болзун!

Иелээ: кура-аай, курай, кура-аай, курай! (Чон база курайлаар).

Алдын-кыс:
Хүнүм адаан уткуй бүткен
Хурең-ногаан тайгаларым!
Айым адаан аткый үнген
Ала шораан таңдыларым!
Аккан сууңар аржаан болуп,
Ачы-буян чедирзин!
Оъду-көгү эм-дом болуп,
Оргу чонун назылатсын!
Кашпалындан үер батпазын,
Кадырындан хая чүүлбазын!
Дәәринден чаңнык дүшпезин,
Делгеминден өрт үнмезин!
Эргек, салаам эптей тудуп,
Эдээм адаан чада тудуп,
Эрним-биле чүдүп каайн:
Эки чүве бәәр турзун!

Иелээ: Кура-аай, курай, кура-аай курай! (чон-биле база курайлаар).

Ак-Сал ирей:
Чамбы-дипке
Чаа-чалбак турбас болзун!
Чаргы-чаалы
Чалбыышталдыр кыппас болзун!
Аймак чонум
Амыр тайбың чурттаар болзун!
Кара сагыш хадый берзин,
Каржы чорук хайлы берзин!
Ыы-сыыны, карак чажын
Ыры-шоор солуур болзун!

Алдын-кыс:
Чоннуң оруун чандыр баспа,
Чоруун чогуур, үүлең бүдер!
Хөйнүң хөөнүн хөме баспа,
Көрген караан согур болур!

Ак-Сал ирей:
Араганың ажыг доңун
Аксым бар дәәш амзай бербе!
Алызында барып-барып,
Ажыг-шүжүүн хөөрү болур,
Кедерезе, херек кылып,
Кеземчеге таваржыр сен.
Келир үен, ынак эжиң
Кезээ шагда оскунар сен.
Ок-бижек туда бербе,
Оор-сук кыла бербе!
Чоннуң килең, каргыжындан
Човуланны көре бәәр сен!
Өршээ бурган, ындыг халап
Өргөөнделер чайлап чорзун!
Бурган өршээ, чуртувуска
Буян-кежик доктаап турзун!

Иелээ чон-биле: Кура-аай, курай, кура-аай, курай!

Танцы-сам, оюн-тоглаа, ырышоору, тывызыктар, баг кагары, чүнгу, ойтулаашты, Шагааның башкарыкчызы кылып шыдап, тывынгыр-сагынгыр ажылдаарын йөрәәп, бүзүреп артым.

Иван КОМБУ.

Кызыл хоорай.

Тыва Республиканың Дәәди судунда

Республиканың Дәәди судунуң президиумунуң хуралы ону даргалаан З. Н. Валишин, президиум кежигүннери В. Д. Куулар, Э. Л. Оюн составтыг болгаш Тыва Республиканың прокурору А. П. Дамба-Хуурактың киржилгези-биле чоокта чаа болган.

Тыва Арат Республиканың Үстүкү шүүгүнүң 1940 чылдың ноябрь 11-де шиткелинге хамаарыштыр Тыва АССР-ниң прокурорунуң улуг дузалакчызының кылган түннелиниң талазы-биле керекти Тыва Республиканың Дәәди судунуң президиумуу чугаалажып көрген. Тыва Арат Республиканың Үстүкү шүүгүнүң ол шииткели-биле ялалаткан кижилер болза:

1. Чөөн-Хемчик кожуунунуң Кызыл-Даг сумузунуң хамаатызы Маскыр-Хүндү оглу Монгуш Намнаң, 1887 чылда төрүттүнген, лама эртемниг, хелин дужаалдыг, ТАР-ның күрүнеңиң айыл чок чорук органнары — ИХЯ-ның Чөөн-Хемчик кожуунга турган төлээ чери ону 1940 чылдың октябрь 9-та тудуп хоругдаан.

2. Чөөн-Хемчик кожуунунуң Кызыл-Даг чурттуг Маскыр-Хүндү оглу Монгуш Түмен-Байыр, 1890 чылда төрүттүнген, бижик билбес, ону 1940 чылдың октябрь 9-та тудуп хоругдаан.

3. Чөөн-Хемчик кожуунунуң Ак-Туруг чурттуг Тагыштай оглу Монгуш Көк-оол, 1880 чылда төрүттүнген, бижик билбес, ону 1940 чылдың август 29-та тудуп хоругдаан.

4. Базыр Чанзанович Монгуш, 1894 чылда төрүттүнген, бижик билбес, ону 1940 чылдың октябрь 9-та тудуп хоругдаан.

5. Сайыы Баян-оолович Монгуш, 1901 чылда төрүттүнген, бижик билбес, хуу ажыл-агыйлыг турган, ону 1940 чылдың октябрь 9-та тудуп хоругдаан.

Бо кижилерни Тыва Арат Республиканың Эрүү дүрүмүнүң 12 болгаш 15 үүлдериби-биле буруудаткаш, ТАР-ның Үстүкү шүүгүзүнүң үнүүшкүннүг суду дәәди ялаби-биле боолап өлүрер деп 1940 чылдың ноябрь 11-де Чадаана хоорайга шииткен.

ТАР-ның Биче Хурал Президиумунуң 1940 чылдың ноябрь 14-те доктаалы-биле Базыр Монгушка болгаш Сайыы Монгушка өршээл көргүзүп, оларны боолап өлүрер дәән судтуң шиткелин 8-8 чылда хосталгазын казыыры-биле солаан.

Ынчаарда шиитирген ол беш кижиниң хөрәән кассациялыг хомудал чуруму-биле сайгарып көрбәән. А оларны буруудадырын чүгле истелге материалдарынга боттарының өчүктеринге кол үндезин болдурган.

Республиканың Дәәди судунуң кежигүнү Р. С. Чакарның илеткелин болгаш Тыва Республиканың прокурору А. П. Дамба-Хуурактың түннелин дыннап чугаалашкаш, Дәәди судтуң президиумунуң **тодаргайлааны болза:**

Тыва Арат Республиканың Дәәди судунуң 1940 чылдың ноябрь 11-де шииткелин болгаш истелге материалдарын барымдаалаар болза, Монгуш Намнаң, Монгуш Түмен-Байыр, Монгуш Көк-оол, Монгуш Базыр, Монгуш Сайыы баш удур бөлүглежип, дугуржуп алгаш, Чүрмит-Тажы-биле харылзаалыг болуп, ооң айтыышкыннарын күүседип турган, а кажан Чүрмит-Тажының «контрреволюстуг организациязы» узуткаттырган сөөлүнде боттарының тактиказын өскертип, ТАР-ның күрүне тургузуун болгаш улус ажыл-агыйының үндезиннерин божаңнадыр сорулга-биле хоралакчы, өрттедикчи үүлгедиглерни кылып, массалыг корум-чурум чок чоруктарны өөскүдүп турганнар деп буруудаткан.

Ынчаарга Тыва Республиканың прокурорунуң улуг дузалакчызы бо кижилерниң кеземче хөрәән 1965 чылда кыры-биле әрецгей көрген болгаш оларны агартпас деп элекке түүнел кылганын Тыва Республиканың Дәәди судунуң президиумуу демдеглээн.

Тыва АССР-ниң прокуратуразының 1990 чылдың январь 28-те дагын кылган түннелиниң сөөлүнде М. К. Назыты дөртен чылдарның ол болуушкуннарынын херечизи журналист А. Дугержаанын «Шын» солунга бижээн үүлүн барымдаа болдуруп, адазын агартыр дугайында билдириишкиннерни 1992 база 1993 чылдарда прокуратураға болгаш судка киирген.

Үстүнде демдеглеттинген бо бүгү үүлдерни барымдаалап, РСФСР-ниң Кеземче-чорудулга кодекизинин 378 үүлүнүң 2-ги кезээн удуртулга болдуруп, «Политиктиг репрессияларга таваржып чорааннарны агартыр дугайында» РСФСР-ниң 1991 чылдың ноябрь 18-те Хоойлузунуң 6, 8, 9, 10 үүлдерингe үндезилээш, Тыва Республиканың Дәәди судунуң президиумунуң **доктаатканы болза:**

Монгуш Намнаңның, Монгуш Түмен-Байырның, Монгуш Көк-оолдуң, Монгуш Базырның, Монгуш Сайыының кеземче хөрәән катап хынап көөру-биле Тыва Республиканың прокуратуразынче чорудар.

Оларның хөрәән республика прокуратуразы катап хандыр хынап көрген сөөлүнде ук херекти Тыва Республиканың Дәәди судунуң президиумуу дагын сайгарып көөр.

Бистин корр.

ТӨРУТТҮНГЕН ХҮНҮҢЕР-БИЛЕ!

Тыва Республиканың алдарлыг малчыны, күш-ажылчы чарыштың хөй удаа тнилекчизи бооп келген бистиң хүндүлүг акывыс, дуңмавыс болгаш катывыс — Сүт-Хөл кожуунуң «Сүмбер-Уула» колхозунуң хоочуну **Кара-оол Медәәчи-ооолович МОНГУШ** бо чылдың февраль 8-те саптыг-ла 50 харлаар. Ынчангаш биске эргим, хүндүткелдиг Кара-оол, Медәәчи-ооловичиге ооң төрүттүнген хүнүн таварыштыр кан дег кадыкшылды, узун назы назылаарын, ажыл-ижинге улуг-улуг чедиишкиннерни күзеп, изиг байыр чедирип тур бис.

Кады төрәәннери — Дукур-оол, Сыыртаа, Лиза, Вера, Михаил, Роза, Владимир, Лида, Гена, Марра, **күдәәлери** — Михаил, Данил, Михаил, Сергей, Олег, **кенәәттери** — Лида, Тамара, Зина олар.

✦ ✦ ✦ ✦ ✦ ✦

Бистиң аваавыс болгаш кырган-аваавыс 30 ажыг чыл иштинде Эрзин кожуунунуң Нарын ортумак школазында башкы бооп ажылдап турар. Ам ынак аваавыс **Валентина Куровна КЕНДЕН** бо чылдың февраль 8-те 55 харлаар. Бистиң эргим ынак аваавыс арат-чоннуң уруг-дарыын өөредип, кижизидеринге бодунуң үлүүн киириштирип, оларның улуг үнелелин ап келген. Ынчангаш аваавыстың төрүттүнген хүнүн таварыштыр аңаа эң-не эки чаагай үүлдерни күзеп, изиг байырны чедирбишаан, ам-даа үр чылларда амыдырап-чурттаарын, ажыл-ижинге чедиишкинни болгаш аас-кежиин күзеп, бистерге кылган бүгү-ле буянныг үүлдери дәәш аңаа өөрүп четтириишкин-биле күдүк базып, мөгейип тур бис.

Уруу — Нелли, **күдәәзи** — Сергей, **оолдары** — Орлан, Мерген, **кенәәттери** — Саулэ, Чечена, **уругларының уруглары** — Аюша, Цэринмаа.

✦ ✦ ✦ ✦ ✦ ✦

Бистиң дунмавыс **Клара Шагдыровна МОРТУЙ-ООЛ** Чадааның 3 дугаар школазынга хөй чылларда башкылап ажылдап келген. Ол бичии чаштарны кижизидип, өөредип келген чылдарында ажылынга чедиишкиннерни чедип ап, ада-иелериниң болгаш башкылар коллективинин-даа хүндүткелин чедип алган. Ол бодунуң өг-бүлезинге болгаш уругдарынга сагыш човангыр, үлегерлиг де бооп турар, 3 кысты болгаш 2 оолду өстүрүп, кижизидип турар.

Клара Шагдыровнанын февраль 4-те төрүттүнген хүнү болгаш удавас келир Көк ыт чылдың Шагаа байырын таварыштыр изиг байырны чедирбишаан, бижыг кадыкшылды, аас-кежиин болгаш ооң белен эвес ажыл-ижинге чогаадыкчы, тывынгыр чедиишкиннерни күзеп тур бис.

Кызыл хоорайда чурттап турар төрелдери: **угбазы, честәзи**—Уйнук болгаш Кошкар-оол Ондарлар, оларның уруглары — Аинан, Виктор, Аяна, **кады төрәән дунмалары** — Анатолий, Монгуш-оол, **кенәәттери** — Зина, Долаан.

ЧАРЛААЛДАР

Республиканың Улусчу чогаадылга төвү **бо чылдың март 15-те** янзы-бүрү мода ёзугаар даараан идик-хептиң көргүзүү —

ШОУ-ПРОГРАММА

эрттирерин чарлап тур.

Аңаа киржир күзелдиг уран-шеверлерни март 15-ке чедир бүрүткәәр.

Долгаар телефоннар №№ 3-21-35 болгаш 3-41-42, ажыл соонда — 3-53-09.

ХҮНДҮЛҮГ КЫЗЫЛЧЫЛАР БОЛГАШ ХООРАЙЫВЫСТЫҢ АЯЛЧЫЛАРЫ

«ЧАПСАР» («АНТРАКТ») кафези силерни биске кәәп аштаныр-чемненип, дыштанырынче чалап тур!

КАФЕНИҢ АЖЫЛДААР ХҮННЕРИ БОЛГАШ ШАКТАРЫ:

пятница, суббота, воскресенье 17.00 шактан 23.00 шакка чедер.

Кафенин ажылынын доозулганының соонда силерни **тускай автобус бажыннарынарга чедирип каар.**

Кафенин адреси: Кызыл хоорай, В. Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театры.

ЧАА КИЛДИС

Арагалаашкын — хамчыктыг чут. Араганың болгаш арагачыларның хайындан аныяк салгал түреп әгелээн. Шынап-ла, арагалаар кижилерниң ажы-төлү доктаамал ажыл-даа чок, аңаа-ла хоорай, суурларның кудумчуларында аай-дедир диленген, дүрзү-хевирин ышкынып кылаштажып чорууру чажыт әвес.

1993 чылда Тываның девискәәринге болган 9889 кем-херек үүлгедиишкиннериниң 2060 херек араганың хайындан болуп турар. Тодаргайлаарга, болган 239 өлүрүүшкүн хөрәәниң 54,8 хуузу-дур. 2426 аар кем-херек үүлгедиишкиннериниң 44,7 хуузу, 143 күштеп чазарлаар чоруктуң 39,2 хуузу база әзирик чоруктун хайындан болуп турар.

Кызыл хоорайга 3727 кем-херек үүлгедиишкиннериниң 421-и әзирик улустуң үүлгедиглериниң болган. Кызылдың әзириктер сергедир черге 1993 чылда ниитизи-биле 5699 кижи киртен, ооң иштинден 445 хөрәәжен, 152 назы четпестер бар болуп турар. Тывада арагага хораннаның өлген кижилериниң саны —113, ол үүгле 1993 чылдың 11 айларының иштинде болган. Ындыг-даа болза Саян артындан хынаттынмаан, хоран шынарлыг спиртти сөөртүп эккелгеш, водкалар шилдеринге арыг арага хевирлиг кылдыр «хүүлдүргаш», дүн-хүн чокка садар чорук уламчылавышаан. Тываның чурттакчы чонун сагыштыы-биле хораннап, боттарының карманнарын кижилериниң арыг дерибиле ажылдап алган акшалары-биле долдуруп ап турар кижилер эвээш әвес. Ол чорукту болдурбас дәәш Кызыл хоорай чагыргазының иштики херектер килдизинде ЭКҮД килдизинин кылып чоруткан ажылы эвээш әвес. Килдистин ажылдакчылары 1993 чылдың дургузунда Тыва Республиканың Президентизи Ш. Д. Ооржактың үндүрген 45 дугаарлыг «Тываның девискәәринге әзиртир суксунну киир сөөртүү болгаш ону садыглаарын чурумчудар хемчеглерни алыр дугайында Чарлыын хажыдып, чогуур документ, чөпшәәрел чок дүне-хүндүс дивейн арага садыглап турган 168 таварылганы илередип, 157 кижини 2 млн. 669 мун рубльге торгаан. Оон ыңай арага садыкчылары-биле демиселди улам күштелдирери-биле ЭКҮД даргазы М. Х. Дансүрүннүң удуртулгазы-биле «Хоран» деп операцияны январьда чорудуп, оперативтиг профилактика ажылдарын видеокамера, фотоаппарат дузазы-биле кылып чоруткулаан. Операцияның түннелинде арага садыглаар әвәәш эвес чоруктарны илереткен.

Оларның чамдыызын чижек кылдыр киирерге мындыг. «Велег» фирмазын (директору **В. Н. Тунев**), «Ковчег-1», «Ковчег-2» деп садыгларны хынаан. «Ковчег-1»-ниң турар чери базаар артында, аңаа дүн-хүн чокка арага садып турарын хоорайда арага ижер кижи бүрүзү билир дәәр болза чазыг болбас. Хыналда үезинде январь 15-те дүне 12 шакта Е. Кичанов дәәрзи арага садып ап турган, садыгжы Евгений Зыков кылып каан 2 шил водканы база 6 шил «Лучефар» деп кызыл араганы садып четтикпәән. «Ковчег-2»-ни хынай бәәрге база-ла стандартка дүүшпес 39 шил водканы садыгжы-таңныыл Биталий Крюкин чажырып садыглап олурганы илерәән. Ол арагаларны әжинден 2300 рубль-биле алгаш, болу 3500 рубльге садып турганын чажырбайн, милиция ажылдакчыларынга чугаалап берген.

«Троянда» деп садыгны хынап көөрге, ында база-ла садыгжы Л. Соломатин кижи кылып каан 16 шил водканы садып турар болган. Ол ышкаш автовокзал девискәәринге ийи аныяк оолга кижи кылган водканы 3000 рубльге садып турган 37 харлыг Галина Сат дәәрзин туткаш, сумкага суп чораан 6 шил арагазын хавырган. «Хоран» операциязының үезинде илереттинген буруулуг кижилерни Кызыл хоорайда административтиг комиссияже хөрәән сайгарып көөру-биле дамчыдып турар. Операцияны билдилии-биле удуртуп чоруткан �эКҮД (экономиктиг кем-херек үүлгедиглеринге удур демисел) даргазы милицияның майору М. Дансүрүннүң, оралакчызы, улуг лейтенант А. М. Салчактың, улуг оперативтиг төлээ, улуг лейтенант Р. Д. Чусумаанын, эксперт чорудар килдистің даргазы, майор М. К. Лобановтун үстүнде арага садар чурум хажыдыышкыннарын илередиринге шалыпкын болгаш дуржулгазының бедик деңнелдиин айтып каары күзенчиг.

Алексей МОНГУШ.
ИХЯ-ның парлалга албанының референтизи.

«Архграфикс» дәәр архитектура-төлевилел бюрозу таңмаларны болгаш штампыларны чаржакчыларындан 4-5 катап чиик өртек-хөлези-биле кылып берип турарын хереглекчилерге дыннаттывыс.

Силерниң оларны кылырынга чагыгларыңарны киирерінге боттарыңарның хууда азы күрүне будурулгезин тургусканынын дугайында шиитпир азы будурулгеңерни эде адааныбиле холбаштыр **ТАҢМАЛАРНЫ ЧААРТЫР ДУГАЙЫНДА ДИЛЭӘҢЕР ЧЕТЧИР.** Оон арткан чүүлдерни (таңмаларның хевирлерин, милиция чөпшәәрелин) боттарывыс кылыр бис.

Ол ышкаш **австри «frodat»** дәәр фирманын кылып үндүргени таңма будуур херекселди база садып турар бис. Оларны будук-биле чагбайн-даа 2 чыл иштинде ажыглап болур. Өртәә — өске чөлерден **ИЙИ КАТАП ЧИИК.**

БО АДРЕСТЕ СИЛЕРНИ МАНАП ТУР БИС: Кызыл хоорай, Тыва эки-турачылар кудумчузу, бажын № 2, 1-ги каът.

КАНЧАП ЧИДЕ БЕРДИ?

Партия райкому дүшкенинин соонда, көску агитация Өвүр кожуунунуң девискәәринде шуут чок деп болур. Кожуун төвү Хандагайты суурда будурулге, албан, организация черлеринге баарга, оларның ажылдап турар конторларының даштында, иштинде-даа каракка илдигер көскү агитацияга хамаарышкан чүүлдер чок. Харындаа чамдык будурулге черлери ажылдап турган кызыл-булуннарны өскээр дерип, чүве шыгжаар складтар кылып алган, а чамдыктары ол кызыл-булуннарны коммерсантыларга арендага берипкен. Олар садыглар ажыдып алган болгулаар-дыр.

Мүрнакчыларга турасказаткан хүндүлел самбыралары, чалгаа-шүшпен кижилерни, арагачыларны сойгалаан агитхүүдүстар, хана солуннар, чонну хей-аъдын көдүрген лозуң, плакаттар будурулге, албан организация черлеринде көзүлбестәән.

Харын-даа будурулге черлеринге мүрнакчы бригада, звеноларга турасказаткан «Күш-ажылдын алдар тугун» көдүрүп турду. Ам будурулге черлеринин, совхозтарның конторазының даштында ол туктарның бетон фундаментиде кудуп каан ходугур сыны гожая берген турар-дыр. Хандагайты суурда кожуун чагыргазының үш каът бажынының даштында безин хүндүлел самбыразының шилин буза шаап каан, хос карра чүве турар. «Күш-ажылдың алдар түгүнүң» сыны ходуя берген турары дыка эпчок көстүр-дүр.

Мен болаарымга, кайылаа үеде көскү агитация ажыктыг, чоннун сагыш-сеткилинге, кижизидилгеге уткалыг, дәәштиг болуп турар деп санаар мен.

Өвүр кожуунун чагыргазы, ооң киллистери, түс черде суму чагыргалары көскү агитацияже улуг кичәәнгейни салып, ону диргизер боор деп идегәәр-дир мен.

Намажаан **КУУЛАР.**
Пенсионер.
Хандагайты суур.

Тыва Республиканың Эт-хөреңги эргелеп башкарар талазы-биле КҮРҮНЕ КОМИТЕДИ

1994 чылдың **февраль 1-ден 28-ке чедир биле чек аукционун эрттирип турар.** Акцияларның тилел бүрүзүнүң уставта айыттынган капиталының **хуужудулга чектеринге акциялар садар талазы-доктааттынган өртээ 1000 рубль.** Аукционга ниитилел бүрүзүнүң уставта айыттынган капиталының **29 хуузун киирер.**

Акционер ниитилелдернин кол-кол көргүзүглери:

№№ Акционер ниитилелдиң ады	Чиңелде чергези	Уставта капиталы — мун руб.	К/а коллективинде салынган акция	Чек аукционунга киирген акция	Ажылының кол хевири
1. Тудуг кезектери болгаш конструкциялары («Тыва хамааты тудуг» трестиң)	I	13469,0	5387	3906	Тудуг ыяжы болбаазырадыры
2. Тудуг техниказы	I	9550,0	3420	2480	Тудуг техниказы
3. Барыын-Хемчиктиң КМК-зы	II	3160,0	1612	916	Көдәәге тудуг
4. Дүргеннин АКМК-зы	II	2222,0	1133	645	—«—
5. Өвүрнүң КМК-зы	II	612,0	312	178	—«—
6. Кызылдың АКМК-зы	II	2690,0	1372	780	—«—
7. Чөөн-Хемчиктиң АКМК-зы	II	3142,0	1602	912	Тудуг-монтаж ажылдары
8. Сарыг-Септиң АКМК-зы	II	3932,0	2005	1141	—«—
9. Эрзиниң АКМК-зы	II	1512,0	771	439	—«—
10. Бии-Хемниң АКМК-зы	II	14400,0	734	418	—«—
11. Кызыл ЦЭС тудуг	II	2794,0	1425	810	Объектилер тудуу.
12. «Тыва даг-дүгү» тудуг	II	1401,0	715	406	Ниити тудуг ажылдары
Ниити түү:		44924,0		3031	

Хамаатыларны болгаш юридиктиг коллективтерни садып ап, салырынче чалап тур бис. Бо аукционга боттарының ваучерлерин үстүнде ниитилелдерниң акцияларын киржириниң дугайында чагыгларны хүлээп алыр адреси: **КЫЗЫЛ ХООРАЙНЫҢ ЛЕНИН КУДУМЧУЗУ, № 32 бажың, кабинет № 20, долгаар телефон 3-63-34.**

КИНО

ФЕВРАЛЬ 4-ТЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Мээн ынаам, сенээ даңгырагладым» 10.30, 13.40, 16.50, шактарда;

ВИДЕОЗАЛ: «Бурганнар текнек ааран боор» 9.00, 11.00, 13.00, 15.00, 17.00 шактарда; «Түннел эвилел» 13.00, 15.00, 17.00 шактарда.

«ВОСТОК»: «Шөлээн чер» 13.00, 15.00, 17.00 шактарда.

«ОТЧУГАШ»: «Туразында селгүүстәәшкин» 9.20, 11.20, 13.20, 15.20, 17.20 шактарда.

Бай-Тайга кожуунуң төп эмнелгезинің коллективи ук коллективке үр үеде ажылдап келген бухгалтер-кассир

Тамара Монмеевна САЯНЫҢ

чурталгазында 50 харлап бар чорааш хенертен мөчәәнин дыннатпышаан, ооң өг-бүлезинге, дөргүл-төрелдеринге, чоок кижилеринге, эш-өөрүнге ханы кажыдалын илергейлеп тур.

АГАР

Республикага шокар булуттаар, хар чагбас хүн. Хаттың күжү кошкак.

Дүне агаарның температураазы 31-37, барыын кожуннарга 23-28 градус соок болур.

Хүндүс 18-23, даглыг черлерге 10-15 градус соор.

Кызылга шокар булуттаар, хар чагбас хүн. Хаттың күжү кошкак.

Дүне агаарның температураазы 33-35, хүндүс 21-23 градус соор.

Ийиги хевирниң агаары. Кадыы кошкак кижилерге таарымчалыг хүн.

Автоорукторга көстүү эки.

АГАР САНЫ: «Тыва сопбанк» № 363505.

Кызыл хоорай Красноармейская, 100. Индекс 667000.

Тургузукчулары: ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗАА болгаш «ШЫН» СОЛУННУҢ РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕКТИВИ

Кол редактор В. Ф. ЧАДАМБА

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ: Н. С. Базыр (кол редакторнуң оралакчызы) А. Б. Монгуш. М. Д. Оюн (харыысалалыг секретарь) М. М. Саая кол редакторнуң оралакчызы) В. М. Сат Н. С. Эрген.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛФОННАРЫ:

Кол редактор — 3-43-34; келген кижилер хүлээп алыр ер — 3-34-26; кол редакторнуң оралакчылары— 3-33-91; — 3-34-17; харыысалалыг секретарь — 3-34-92; оралакчылары 3-45-93

КИЛДИСТЕР: ниитилел амыдыралы — 3-34-19 3-34-98; улетпур — 3-34-49 3-36-73. көдәә ажыл-агый — 3-41-16; культура улус өөредилгези болгаш чогаал — 3-39-15 медәәлер болгаш спорт — 3-36-82; 3-34-57; очулга— 3-34-39 3-34-93; чагаа — 3-39-03; корректорлар — 3-41-23; ундурукчулер — 2-27-41; солун келбейн барганда — 3-57-92 3-14-94; бухгалтерия — 3-37-11.

Солун Россия Федерациязының Парлалга болгаш медәәлер яамызының чанында парлалганың, медәәлернин хостуг чоруун камгалаар талазы-биле Тывада хайгаарал чеинге бүрүткеттинген.

Бүрүткеттинген дугаары — Т.00007.

Солунларда парлаттынган материалдарның, авторларының бодалдары редакцияның түрүжу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттынган фактылары, саннары болгаш өске-даа дыннадыглары дәәш авторлар боттары харыысалгалыг.

Тыва Республиканың Парлалга болгаш информация министерствозунуң типографиязы. Кызыл, Шетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажын № 1.

Солун неделяда 5 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга амазы. Тиражы 20.803. Индекс 54240. Чагыг № 35—90.